

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN LERAREN
GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 2 1979

Inhoud

BERNT FEIS, Graven in bedrijfsterreinen: industriële archeologie in opkomst	49
H.S.J. JANSEN, Kleio in confectie	68
UIT DE VERENIGING	73
MEDEDELINGEN	75
REACTIES	76
BOEKBESPREKINGEN	81

ABONNEMENTEN. Een abonnement op *Kleio* kost per kalenderjaar f 60,—. Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag.

LOSSE NUMMERS van *Kleio* kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.
DRS. G.J. SLOOTWEG,
J. HARDERWIJK,
DRS. P. VAN HEES,
DR. S.Y.A. VELLENGA,
DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK,

Dit inlegvel heeft betrekking op de jaarvergadering en moet daarom beschouwd worden als aanvulling op het bestuursnummer (Kleio, 1978-12).

De paginering van dit inlegvel sluit aan bij de paginering van het bestuursnummer.

Het bestuur heeft op zijn vergadering van 24 februari j.l. de moties besproken, die voorkwamen in de verslagen van de afdelingsvergaderingen, die op dat moment bij de 2e secretaris waren binnengekomen.

De moties, die betrekking hebben op de eindexamenproblematiek, worden hieronder gepubliceerd met een pre-advies van het bestuur.

Moties, die betrekking hadden op statuten en huish. reglementen, zullen door het bestuur ter vergadering worden rondgedeeld.

Motie Den Bosch:

Men moet een andere verdeelssleutel maken: in plaats van 50% van het eindcijfer te laten afhangen van de schoolonderzoeken en 50% van het centraal schriftelijk wilden wij graag meer zwaarte toekennen (60 - 70%) aan de schoolonderzoeken, omdat zowel de omvang van de stof als de daaraan bestede tijd dan beter gehonoreerd wordt.

Pre-advies bestuur.

Volgens het examenbesluit komt het eindcijfer voor elk vak tot stand door het rekenkundig gemiddelde van het eindcijfer schoolonderzoek en eindcijfer schriftelijk examen te nemen. Gelet op de verlangde gelijkwaardigheid van vakken (één van de argumenten vóór invoering van het c.s.e.g.s.), voorts overwegende dat, mocht het eindcijfer grotendeels worden bepaald door het schoolonderzoek, vervolgopleidingen nog meer de neiging zullen vertonen zich bij toelating te baseren op het cijfer, behaald voor het c.s.e., zodat een averechts effect bereikt zou kunnen worden met wat de motie bedoelde, meent het bestuur deze motie te moeten ontraden.

Motie Haarlem.

De afdeling Haarlem staat, ondanks allerlei bedenkingen tegen een c.s.e., achter het voorstel van het hoofdbestuur terzake, en wil grote nadruk geven aan de voorwaarden a, b en c op p. 1038 geformuleerd.

Pre-advies bestuur.

Het bestuur beschouwt deze motie als een ondersteuning van zijn standpunt.

Motie Heerlen.

De algemene ledenvergadering van de V.G.N., in jaarvergadering bijeen te Utrecht op 24 maart 1979, onderschrijft het standpunt van het Bestuur van de vereniging t.a.v. een mogelijke invoering van een c.s.e. met dien verstande dat in de conclusie de termijn van 2 jaar, zoals genoemd in voorwaarde b., veranderd wordt in 3 jaar en dat er een voorwaarde d. wordt toegevoegd, luidende:

- d. er nader onderzoek wordt verricht naar de mogelijkheid om bij een centraal schriftelijke toetsing te komen tot meer pluriformiteit in de stofkeuze dan tot op heden in de experimenten van de Ceges tot uitdrukking is gekomen.

en gaat over tot de orde van de dag.

Pre-advies bestuur.

Het bestuur heeft tegen beide leden van de motie geen bezwaar.

Motie Leeuwarden.

De afd. Leeuwarden wil een amendement, dat luidt:

"Een voorstel tot toevoeging op de V.G.N. resolutie van de uitspraak: "en beveelt tevens aan dat er nader onderzoek wordt gedaan naar de mogelijkheden van andere vormen van externe toetsing."

Pre-advies bestuur.

Indien met deze motie bedoeld wordt, dat in kringen van de V.G.N. gedacht moet worden over een andere vorm van externe controle naast een c.s.e., heeft het bestuur tegen deze motie geen bezwaar.

Motie Maastricht.

Gelezen en gewogen hebbende de argumenten van het A.B. neergelegd in zijn standpuntbepaling t.a.v. eindrapport CEGES (pag. 1038) spreekt haar ernstige ontevredenheid en ongenoegen uit over het feit dat het A.B. materiële en oneigenlijke argumenten aanvoert om tot de conclusie te komen dat een centraal schriftelijk eindexamen blijkens het Ceges-rapport een mogelijkheid voor die centrale toetsing is.

De afd. Maastricht mist node principiële en op het vak geschiedenis gerichte argumenten. En gaat over tot de orde van de dag.

Pre-advies bestuur.

Er bestaat geen eenduidigheid over aard en karakter van het vak. Daarom kan het bestuur ook geen uitspraak doen over principiële argumenten voor de gehele vereniging.

Inhoud

BERNT FEIS, Graven in bedrijfsterreinen: industriële archeologie in opkomst . . .	49
H.S.J. JANSEN, Kleio in confectie	68
UIT DE VERENIGING	73
MEDEDELINGEN	75
REACTIES	76
BOEKBESPREKINGEN	81

ABONNEMENTEN. Een abonnement op *Kleio* kost per kalenderjaar f 60,—. Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag.

LOSSE NUMMERS van *Kleio* kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring. De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maastraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.
DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.
DRS. G.J. SLOOTWEG,
J. HARDERWIJK,
DRS. P. VAN HEES,
DR. S.Y.A. VELLENGA,
DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK,

Bernt Feis

Graven in bedrijfsterreinen

Industriële archeologie in opkomst.

Inleiding

Voor de industriële archeologie — ook wel genoemd de studie van monumenten van bedrijf en techniek — bestaat vooral in Engeland een groeiende belangstelling, zowel van de overheid en de universiteiten als van het publiek. In Nederland is van zo'n actieve interesse nog weinig te merken en verkeert men nog in de fase van de sluimerende bewustwording. Met dit artikel hoop ik dit proces wat te versnellen en bij onderwijsgevenden belangstelling te wekken voor de industriële archeologie. Het eerste onderdeel bevat een algemene inleiding over de opkomst van de industriële archeologie in Engeland; er wordt een korte schets gegeven van begrippen, methodes en onderzoeksobjecten. Vervolgens enkele opmerkingen over de problematiek van monumentenzorg- en behoud, met een verwijzing naar het planologisch beleid. Verder wordt een kort overzicht gegeven van de stand van zaken, zowel in het buitenland als in Nederland. Tenslotte geeft het hoofdstukje 'Voer voor historici' aan dat de industriële archeologie in de geschiedbeoefening tot nieuwe vraagstellingen kan leiden.

Een tweede onderdeel bevat een korte schets van de industrialisatie van Nederland en aan de hand hiervan een aanduiding van het studieterrain van de industriële archeologie in Nederland.

Tenslotte wordt — in het derde onderdeel — gepoogd enkele mogelijkheden voor industriële archeologie in het onderwijs aan te geven.

In dit artikel heb ik mij voornamelijk beperkt tot een samenvatting of weergave van de bestaande literatuur, die voor Nederland overigens nog tot enkele tijdschrift-artikelen beperkt is. Een overzicht van de belangrijkste binnen- en buitenlandse publikaties is achterin opgenomen, met een lijst van enkele instellingen op het gebied van de industriële archeologie.

How Industrial Archeology started . . .

'The Black Country' — het gebied in de Engelse Midlands waar de industriële revolutie begon. Daaraan herinneren nog steeds de mijnbergen, schachttorens en rokende fabrieksschoorstenen, een spinnweb van wegen, kanalen en spoorlijnen, en uitgestrekte fabriekssteden zoals Manchester, Sheffield en Liverpool, waarvan de ANWB-gids overigens alleen weet te vermelden dat het 'trieste, grauwe of druilerige' steden zijn 'die weinig

"The Black Country": Longton, een voorstad van Stoke on Trent omstreeks 1845.

meer te bieden hebben dan goed uitgeruste musea en druk bezochte theaters' . . .¹

Dit bij uitstek industriële landschap vormde de achtergrond voor een serie lezingen die de Engelse historicus Michael M. Rix in 1946 gaf op verzoek van de universiteit van Birmingham. Hij schrok van het ernstige verval waarin veel fabrieken waren geraakt — mede door de oorlog en het hierdoor versnelde proces van sanering — en startte een campagne voor onderzoek en behoud van de nog resterende waardevolle bedrijfsgebouwen. Een campagne die nog belangrijker werd toen na de eerste wederopbouwjaren een structurele crisis inzette, waardoor de traditionele mijnbouw-, textiel- en scheepsbouwindustriën van Midden-Engeland in steeds grotere moeilijkheden kwamen. 'This is how Industrial Archeology started', vertelde Rix enkele jaren geleden op een Delfts symposium over industriële archeologie; deze term werd in 1955 voor het eerst door hem gebruikt in een artikel in het tijdschrift 'The Amateur Historian'.² Hoewel het begrip 'industriële archeologie' sindsdien gemeengoed is geworden, heeft het tot veel misverstand aanleiding gegeven. Heeft de archeologie niet met het verre verleden te maken, terwijl het industriële tijdperk alleen de laatste 200 jaar omvat? Dekt de term industriële archeologie niet twee tegengestelde disciplines: de studie van niet-geschreven overblijfselen uit het verleden — met name de oudheid — tegenover de studie van de industriële periode, met name aan de hand van schriftelijke bronnen? Wekt zo'n bastaarduitdrukking dan niet heilloze verwarring? Toch moet men de verschillen niet overdrijven. In de eerste plaats houdt de archeologie zich niet alleen meer met de 'monumenten der oudheidskunde' bezig, maar is haar werktterrein sterk uitgebreid, bijv. tot gebruiksvoorwerpen, en ook chronologisch; men denke bijvoorbeeld aan de middeleeuwse archeologie³. Omgekeerd is het begrip 'industriële' uitgebreid tot de bewerking van ruwe grondstof tot bruikbare eindprodukten, één omschrijving die zowel de Neolithische vuursteenmijn als de 20e-eeuwse vliegtuig- en computerindustrie kan omvatten.⁴ Zo gebruikt men bijvoorbeeld de term

'industriële landschap' niet alleen voor de beschrijving van industriegebieden, maar ook van diverse technologische objecten uit het verleden, zoals inpolderingen of ontginningen. Tenslotte kan men ook op methodische raakvlakken wijzen, nl. het onderzoek van materiële overblijfselen door middel van veldwerk, met gebruikmaking van topografische kaarten, luchtfotografie en natuurwetenschappelijke technieken. Hoewel de term industriële archeologie geleidelijk aan steeds meer ingang heeft gevonden, wordt in toenemende mate ook gesproken van de geschiedenis van de monumenten van bedrijf en techniek of – kortweg – geschiedenis van bedrijf en techniek. Met name in Nederland en België wordt aan deze omschrijving de voorkeur gegeven.⁵

Begrippen en definities

Bij de industriële archeologie, die begon als een behoudsbeweging, dient men duidelijk onderscheid te maken tussen de onderzoeks- en behoudsaspekten. De behoudsaspekten komen in het hoofdstukje 'Monumentenbehoud' aan de orde. Wat betreft het onderzoeksterrein, de methodes, bronnen en begrippen valt op, dat deze nog weinig zijn afgebakend. De industriële archeologie draagt in sterke mate het karakter van een samengaan van verschillende disciplines, zoals bijvoorbeeld de architectuur- en kunstgeschiedenis, de sociaal-ekonomische geschiedenis en de geschiedenis van de techniek.

Wat haar onderzoeksobjecten betreft, is zij sterk bepaald door haar Engelse origine, de achtergrond van de industriële revolutie in Engeland. Kenmerkend hiervoor was de opkomst van de fabrieksmatige productie, en het gebruik van machinerieën en van krachtwerktuigen als stoommachines of motoren. In eerste instantie richtte men zich dan ook op de objecten uit deze vroegindustriële periode: de 18e en 19e-eeuwse fabrieken, stoommachines, lokomotieven, gietijzeren bruggen en aquadukten, spoorwegen, sluizen en kanalen. Deze gerichtheid op industrialisatie was vanuit de Engelse situatie goed te verklaren, maar – naar later zou blijken – niet algemeen geldend voor andere Europese landen, waar de industriële revolutie later plaatsvond of geleidelijker verliep.

Een typisch 'industriële' terreinafbakening gaf Rix in 1955: *'Industriële archeologie houdt zich bezig met het opmeten, behouden (in bepaalde gevallen) en onderzoeken van de plaatsen en structuren van vroege industriële activiteit, in het bijzonder de monumenten van de industriële revolutie'*.⁶ De kern van deze definitie – het onderzoek van de overblijfselen van een vroegere industriële cultuur – heeft zich in latere definities wel gehandhaafd maar daarbij wordt, met name in recentere publikaties, duidelijk de relatie aangegeven met de sociale en ekonomische geschiedenis. Als meest algemeen aanvaardde definitie kan men op dit moment de omschrijving van

Buchanan beschouwen: *'Industriële archeologie is de studie die zich bezighoudt met het onderzoeken, opmeten en registreren en in sommige gevallen het conserveren van industriële monumenten. Daarenboven stelt deze studie zich ten doel de betekenis te onderzoeken van deze monumenten in relatie tot de sociale en technische geschiedenis'*.⁷ Minder duidelijkheid heerst er over de begrenzing in tijd. Hudson spreekt van 'the organised study of yesterdays' industries' en ook Raistrick laat zich in deze zin uit.⁸ Buchanan is het met hen eens dat het begrip industriële archeologie in principe alle tijden omvat – van de neolithische vuursteenmijn tot de moderne computer – maar wil zich toch beperken tot de laatste 200 jaar. De redenen zijn praktisch van aard: de overstelpende hoeveelheid materiaal, en het feit dat de studie van vroegere periodes al via de bestaande archeologische methodes in goede handen is.⁹ Ook Cossons bepleit een dergelijke beperking en wil zelfs van 'modern archeology' spreken.¹⁰ Daarbij blijft men echter toch gefixeerd op de periode van de industriële revolutie in Engeland, het 18e-19e-eeuwse industrialisatieproces. Een begrenzing die van sommige Engelse (bijv. Raistrick) maar vooral Nederlandse en Belgische onderzoekers steeds meer kritiek ontmoet omdat het onderzoek naar ontwikkelingen op langere termijn uitsluit. De begrenzing in tijd hangt immers samen met de maatschappelijke organisatie van de productie, bijvoorbeeld de mate van industrialisatie, die per land of zelfs per regio sterk kan verschillen.¹¹

Recentere definities trachten dan ook een duidelijke chronologische afbakening te vermijden, bijv. van de Nederlandse planoloog Nijhof, die de industriële archeologie omschrijft als 'het gezamenlijk studieterrein van wetenschappelijke disciplines met betrekking tot de fysieke overblijfselen van verouderde vormen van bedrijf en techniek'.¹² Een definitie die – evenals voorgaande – het karakter van een paraplu-begrip draagt waarachter een brok methodologische onduidelijkheid schuilt. Men kan het dan ook met de Belgische historicus Balthazar eens zijn dat grenzen, technieken en disciplines mettertijd wel zullen worden afgebakend.¹³

Monumenten van bedrijf en techniek

Zolang het begrip industriële archeologie nog vaag omschreven is, ontbreekt ook een duidelijke afbakening van het onderzoeksterrein. Wel bestaan er lijsten van de onderzoeksobjecten van de industriële archeologie, de zgn. monumenten van bedrijf en techniek.

In de Engelse literatuur gebruikt men voor het klassificeren van die objecten ekonomische criteria. Raistrick gaat bijvoorbeeld uit van de gebruikte grondstoffen, Buchanan van een typologie van de industrieën.¹⁴ Rix onderscheidt de volgende sectoren:¹⁵

- grondstoffen
- landbouw en visserij
- industrie

Inventaris van een hammen- en worstenfabriekje annex kruidenierswinkel, Denekamp (Foto Openluchtmuseum).

De textielfabriek Gebr. Jannink in betere dagen, Enschede (Foto Textielmuseum Enschede).

Dubbele ophaalbrug in Loenen aan de Vecht (Foto E.H.W. Gratama van Andel) (Oude kanaal).

Schiedamse molens De Vrijheid (rechts) en De Noord (links), 1785 en 1803; oorspr. branderij- of rauwmolens om de gekiemde en gedroogde gerst voor de jenever te malen (Maandblad Plan).

Kalkovens bij Ten Boer (Gron.) (Maandblad Plan).

Stoomgemaal De Cruquius, Vijfhuizen (Haarlemmermeer), 1843-1849 (Maandblad Plan).

Vuurtoren Egmont aan Zee, 1841 (Maandblad Plan).

Pakhuis aan de Calantstraat in Rotterdam, midden 19e eeuw (Maandblad Plan).

Boerderij te Schoonebeek (Drente) (Heemschut).

Station te Middelburg (1872) (Heemschut).

Een ontluisterd industrielandchap: dichtgegooid kanaal in de veenkoloniën (Foto E.J.W. Gratama van Andel).

Monumenten van bedrijf en techniek zijn zeer biotoop (omgeving) gevoelig. Sluismolen van de polder Streefkerk te Streefkerk; op de linker afb. de oorspronkelijke situatie, met boezem en kaden, op de rechter afb. de huidige toestand: de boezem is weiland, de kade vergraven en de molen wordt bedreigd door ingroeiing (Stedebouw en Volkshuisvesting).

- transport
- handel
- overige diensten
- militaire objecten

De industrie splitst hij op in de volgende categorieën:

- leinschalige, bijv. de horloge-industrie;
- grootschalige, bijv. scheepsbouw, machinerieën;
- textiel (wol, katoen)
- papierfabrikage, drukkerijen
- voedsel en drank (brouwerijen, meelfabrieken enz.)
- aardewerk en glas
- chemische industrie, bijv. zeepziederijen, kaarsenmakerijen, farmaceutische industrie
- bouw en konstruktie.

In de Engelse literatuur worden deze objecten meestal behandeld aan de hand van een geografische onderverdeling, bijv. de steenkoolmijnen van the Midlands, Wales enz. Een op Nederland toegespitste lijst draagt een minder sterk industrieel karakter, zoals uit de klassifikatie van Nijhof blijkt.¹⁶

a. *Winning van grondstoffen*

- mijnen, schachten, entreegebouwen, mijnwerkerskolonies (woonwijken)
- oliewinning; boortorens
- mergelgroeven; grindgraverijen
- veenderijen.

b. *Productie*

- agrarische bedrijven met hun machinerieën en gereedschappen; landbouwkolonies
- rosmolens, wind- en watermolens
- ambachtelijke en industriële bedrijfsgebouwen met hun machinerieën en gereedschappen; fabrieksdorpen, ondernemerswoningen.

c. *Opslag*

- pakhuizen, vemen, loodsen, silo's t.b.v. alle in dit opzicht genoemde categorieën.

d. *Transport (incl. de vervoermiddelen)*

- kanalen; jaagpaden, sluizen, sluiswachterswoningen
- spoor- en tramwegen; stations, remises
- wegen met hun toebehoren, zoals tolhuizen en verkeersborden
- havens; scheepswerven, vuurtorens, kranen, dokken
- post, telefoon, telegrafie.

e. *Distributie*

- galerijen, passages
- winkels
- warenhuizen
- markthallen, veilinggebouwen, beursgebouwen.

f. *Openbare voorzieningen*

- gasfabrieken, watertorens, pompstations, elektrische centrales
- abattoirs.

g. *Ontginning en inpoldering*

- inpolderingen; poldermolens, gemalen, de ontstane samenhangende ruimtelijke gehelen van verkavelingspatroon, kanalen c.q. afwateringsstructuur, bebouwingwijzen, etc.

Deze lijst kan weer worden gevarieerd als men met een duidelijk niet-industrieel landschap te maken heeft.¹⁷

Tenslotte kan men onderscheid maken tussen de afzonderlijke objecten – bijv. een molen of een fabriek – en de *industriële landschappen*: gebieden met één of meer monumenten van bedrijf en techniek die met de omgeving, waar ze in staan een onverbrekelijk geheel vormen.¹⁸ Hiervan zijn verschillende voorbeelden te geven:

- oude waterwegen zoals rivieren en kanalen, waarlangs zich bedrijvigheid concentreerde in de vorm van fabrieken, loodsen en pakhuizen;
- stedelijke industrielandshappen: in de steden, bijv. de textielconcentraties in Brabantse en Twentse steden, de jenervfabrieken in Schiedam, en buiten de steden, bijv. de steenfabrieken in het Gelders-Utrechtse rivierengebied, en de ijzergieterijen langs de Oude IJssel tussen Doesburg en Ulft;
- inpolderingen (zoals de Schermer, de Purmer en de Beemster) waar ringdijken, boerderijen, molens en verkavelingspatroon een onverbrekelijk geheel vormen; hetzelfde geldt voor de veenkolonieën, waar de kaarsrechte kanalen niet los zijn te denken van de lintbebouwing met veenarbeiderswoningen;
- waterstaatkundige complexen, zoals het Oranjesluizencomplex in Schellingwoude, kanalen, sluizen, bruggen, brugwaterswoningen;
- havens, dokken, kranen, pakhuizen;
- mijnlandshappen, met mijnbergen, schachtorens, spoorwegemplacements;
- militaire objecten, zoals forten en andere vestingwerken, bijv. de Grebbelinie.

Deze industrielandshappen zijn vaak aan ernstiger bedreigingen blootgesteld dan de op zichzelfstaande objecten. Allereerst omdat het vaak grote gebieden betreft waar afbraak, modernisering en nieuwbouw vaak sluipenderwijs het landschap aantasten. Zoals de ruilverkavelingen, waardoor een gebied door een reeks van op zich beperkte kultuurtechnische ingrepen aanzienlijk van karakter kan veranderen. Een andere bedreiging vormt de economische ontwikkeling, de verandering van economische functies. Vroeger kon deze plaatsvinden in de bestaande bedrijfsgebouwen, maar steeds meer dwingen bedrijfseconomische factoren tot ingrijpende modernisering of nieuwbouw op een andere plaats. Tenslotte het feit dat industriële landschappen door hun monocultuur vaak extra-kwetsbaar zijn. Een voorbeeld is de steen- en pannenfabbrikage langs de grote rivieren: een tijdelijke stagnatie in de afzet heeft in de jaren '60 tot een ingrijpende sanering in deze bedrijfstak geleid, waardoor tientallen fabrieken gesloten zijn.

In de jaren '70 vormt de economische crisis een toenemende bedreiging voor de nog bestaande bedrijfsmonumenten. Oorzaken zijn de voortdurende teruggang van werkgelegenheid in de industrie in het algemeen en – in sterkere mate – in bepaalde sectoren, zoals de textiel- en metaalnijverheid. Het hierbij optredende proces van schaalvergroting gaat voortdurend samen met fusies en bedrijfsssluitingen, waarbij oude bedrijfsgebouwen meestal het loodje leggen.

Een andere bedreiging, is van planologische aard. De Nederlandse industrie is eind vorige eeuw tot ontwikkeling gekomen, in samenhang met de groei van steden. Hierdoor liggen deze bedrijven vaak in of aan de rand van oude binnensteden, ingebouwd door nieuwere wijken. Niet alleen zijn deze vroeger aantrekkelijke vestigingsplaatsen – langs spoor- of waterwegen – bedrijfseconomisch minder aantrekkelijk geworden, maar ook komen ze in conflict met de stedenbouwkundige doeleinden van stadsvernieuwing. De overheid aktiveert deze bedrijven dan ook om te vertrekken naar een buiten de stad gelegen industrieterrein. Het eindresultaat is een scheiding van woon- en werkfuncties: een slaapstad, gescheiden door fraaie groengebieden van het verwegelegen industriegebied.

De industriële en technologische vernieuwing brengt met zich mee dat ook de objektenlijst zowel typologisch als chronologisch voortdurend aangepast zal moeten worden. Als nieuwe objecten van industriële archeologie worden zelfs al vliegvelden en bunkers uit de Tweede Wereldoorlog genoemd...

En een nog recenter voorbeeld: de mechanisatie in de landbouw heeft het agrarische landschap na plm. 1960 ingrijpend veranderd. Melkbus, schouw en grupstal maken in snel tempo plaats – of hebben al plaatsgemaakt voor – koeltankwagen, traktor en ligboxenstal. Het wordt steeds moeilijker om zich een beeld te vormen van de wijze waarop de landbouw vóór de mechanisatiegolf funktioneerde. Voor industrieel archeologen een dynamisch onderzoeksterrein!

Graven in bedrijfsterreinen

Anders dan voor archeologen vormen opgravingen voor de industriële archeologen niet de voornaamste en onmisbare bron van kennis. Veel objecten zijn namelijk nog geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven, en archiefteksten, tekeningen en foto's zijn in overvloed beschikbaar.

Toch kan het opgravingswerk belangrijke aanvullende informatie geven of een nieuw licht werpen op de geschiedenis van een bedrijf. Foto's, gravures enz. geven immers alleen een bepaalde momentopname, en kunnen gemaakt zijn met publicitaire bedoelingen. Ook een beschrijving van een gebouw kan op allerlei manieren zijn beïnvloed. Een kritische historische interpretatie is dus eerste vereiste.

Bovendien zijn de industrieel – archeologische objek-

ten – meer dan de Romeinse villa of het Middeleeuwse kasteel – onderhevig aan snelle economische of technische veranderingen. Een bedrijf maakt een voortdurende ontwikkeling door, waarbij het wordt uitgebreid of oude ruimten worden aangepast aan modernere arbeidsvoorwaarden of produktietechnieken. Ook de aanleg van nieuwe wegen, kanalen en spoorlijnen, of stadsuitbreidingen hebben vaak ingrijpende veranderingen ten gevolge. Zelfs indien oude bouwtekeningen voorhanden zijn, kan alleen archeologisch onderzoek precies uitmaken wat de opeenvolgende verbouwingen en veranderingen zijn geweest. De gebruikte bouwmaterialen, kleine vondsten in bouwlagen of in afvalgroeven kunnen daarbij belangrijke informatie verschaffen over de produktie van het bedrijf – of de produktiefouten...

Hieruit blijkt dat industrieel-archeologen voor een deel dezelfde methodes gebruiken als archeologen. De Belgische historicus Mertens onderscheidt daarbij drie fasen:¹⁹ 1. de *heuristiek* (het opsporen van gegevens), 2. de *behandeling* (het vrijleggen en beschrijven van gegevens) en 3. de *interpretatie*. Wat betreft het opsporen van gegevens: in tegenstelling tot bij veel archeologische bronnen worden veel gebouwen en voorwerpen nog op de oorspronkelijke plaats (in situ) aangetroffen, zoals molens, fabrieken, bruggen enz. Soms kan echter ook het oorspronkelijke gebouw verdwenen zijn, bijv. door afbraak of inbouw in nieuwe complexen; voorwerpen kunnen verdwenen zijn naar bijv. musea of verzamelingen. In dat geval worden soms dezelfde prospetiethethodes toegepast als in de 'klassieke archeologie'.

Enkele gebruikte bronnen en methodes:

- historische bronnen, zoals beschrijvingen, rekeningen, bedrijfsarchieven, bouwvergunningen, tijdschriften, verkoopkatalogi, verkoopskontrakten, mondelinge traditie; geografische bronnen, zoals topografische kaarten, kadasterkaarten enz. toponymisch onderzoek (van plaatsnamen die aan vroegere situaties herinneren: bijv. de Steenstraat, Fabrieksstraat); ikonografische bronnen, zoals tekeningen, schilderijen, foto's, postkaarten.

- verzamelingen: voorwerpen, machines, maquettes

Ook briefhoofden kunnen als bron dienst doen: Weverij J. Vander A. St. Niklaas, midden 19e eeuw (Linters, *Industriële archeologie*, in: *Bouwkundig Erfgoed*).

- nieuwe technieken en natuurwetenschappelijke methodes, bijv. de luchtfotografie (waarbij d.m.v. bepaalde belichtingstechnieken oude kanalen, funderingen enz. kunnen worden gelokaliseerd aan de hand van bodemverkleuringen), de registratie van geluidsgolven en de elektrische weerstand van de bodem, het opmeten van bodemmagnetisme (waarvoor pottenbakkersovens, brandafval enz. gelokaliseerd kunnen worden), enz.

De *behandeling* omvat het vrijleggen van het object door middel van systematische opgravingen en de volledige beschrijving (precieze ligging t.o.v. bodemlagen, andere gebouwen enz., omgeving, materie, bouwtechnieken enz.). Deze gegevens worden ingetekend en (foto)grafisch vastgelegd. Dit laatste is belangrijk omdat veel objecten worden afgebroken, voordat verder onderzoek mogelijk wordt. Voor de registratie van gegevens zijn inmiddels diverse fiche-systemen uitgedacht, o.m. in Engeland en België. De in omloop gebrachte fiches betreffen zowel de inventarisatie van monumenten als voorwerpen.²⁰

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de *interpretatie*, het onderzoek naar de historische waarde van het object. Daarbij worden niet esthetische of kulturhistorische, maar vooral chronologische en functionele criteria aangelegd. Hoe oud is het object en waarvoor heeft het gediend, zijn de kernvragen. Zo kan bijv. het chronologisch onderzoek gegevens verschaffen over de geschiedenis van een bedrijf: uitbreidingen of reparaties aan gebouw of machines kunnen op het ontstaan van nieuwe technieken, functies of financiële verhoudingen wijzen.

Duidelijk is dat de toepassing van archeologische methodes van groot belang is voor de industriële archeologie. Hetgeen — nogmaals — niet betekent dat men zich alleen op de nog inventariseerbare archeologische overblijfselen mag baseren. In dat geval zou onjuiste beeldvorming kunnen ontstaan. Zo zou de Belgische onderzoeker Thijs bij zijn studie van de Antwerpse pakhuizen van de 269 in de stad bestaande stapelplaatsen er slechts een 20-tal hebben kunnen ontdekken die van vóór 1874 dateerden; deze zouden bovendien niet de meest typische geweest zijn ...²¹

Industriële archeologen bestaan niet ...

Industriële archeologen bestaan niet, vormde de titel van een artikel van de Belgische historicus Balthazar²². Daarmee wilde hij aangeven dat de industriële archeologie gekenmerkt wordt door het ontbreken van een specifieke methodologie, en het samengaan van verschillende disciplines en methodes.

Interdisciplinaire samenwerking is in de industriële archeologie een noodzaak. De archeoloog zorgt voor het veldwerk: de prospectie van gebouwen en werktuigen, het opmeten van de vindplaatsen, de beschrijving op fiches, de kartografische verwerking ... De geograaf

brenkt zijn vakkennis in bij de bestudering van het landschap en de mogelijke industriële invloeden hierop. De architect onderzoekt en schetst de gebouwen, hij meet ze op en waardeert de bouwkundige toestand; ook onderzoekt hij de mogelijkheid van een nieuwe bestemming. De ingenieur beschrijft modellen en types van machines; hij restaureert ze en stelt ze weer in bedrijf. En de historicus levert zijn bijdrage door bijv. verbanden te leggen tussen technologische vondsten en de sociale geschiedenis. Een voorbeeld is het verband tussen de uitvinding van de stoommachine en de veranderingen in de relatie tussen stad en platteland. Dit interdisciplinaire karakter is volgens Cossons één van de belangrijkste bouwstenen geweest voor de groei van de industriële archeologie. Mede hierdoor staat de industriële archeologie sterk in de belangstelling van amateur-onderzoekers, met name in Engeland.²³ Vanuit deze interdisciplinaire benadering wordt ook een correctie geleverd op de soms eenzijdige benadering vanuit één discipline. In sommige sociaal-ekonomische studies wordt bijv. de ontwikkeling van bepaalde bedrijfstakken behandeld zonder verwijzing naar de bewaarde structuren in de vorm van gebouwen, bedrijfsterreinen, tekeningen ed. Ook voor het technologische aspect bestaat vaak onvoldoende belangstelling.²⁴ Omgekeerd zijn veel 'technische' studies gepubliceerd die onvoldoende verwijzen naar de maatschappelijke verhoudingen waar binnen bepaalde produktietechnieken ontstonden.²⁵ Van het begin af aan heeft de industriële archeologie sterke impulsen gekregen vanuit de architectuur- en kunstgeschiedenis. Daarmee werd kritiek geleverd op de soms eenzijdig-esthetische benadering binnen deze discipline; nog niet zo lang geleden beschreven kunsthistorici voornamelijk voorwerpen uit sacrale, adellijke en burgerlijke milieus.²⁶ In nieuwe kunst- en architectuurhistorische publikaties wordt de nadruk gelegd op het maatschappelijk symboolkarakter van voorwerpen en gebouwen. De sociale verhoudingen tussen werkgever en werknemers zijn soms te herkennen in de vorm van het gebouw, in opschriften, reclametekens en decoratieve details. Zelfs in de omgeving van het bouwwerk is de invloed van het bedrijfskomplex meetbaar, in de vorm van villa's, arbeiderswoningen, stadsparken en volkstuinten.²⁷

Richtingenstrijd?

De omschrijvingen van industriële archeologie dragen een paraplu-karakter. Er is een grote verscheidenheid aan objecten, methodes en motivaties. Hierdoor ontstaan vragen als: is het wel een echte wetenschap? wat is de gerichtheid? hoe is het studieterrain afgebakend? welke methodes worden gehanteerd? Vermeld is al de discussie over de periodisering, die nog steeds voortduurt, en tendert tot een steeds verdergaande verruiming van de chronologische grenzen.

In de discussie over deze vragen tekenen zich verschil-

lende benaderingen of 'richtingen' af. Daarbij is het belangrijk om nog even stil te staan bij het ontstaan van de industriële archeologie. Deze begon als een behoudsbeweging, waarbij de nadruk aanvankelijk lag op de materiële overblijfselen, de architectuurgeschiedenis. Later verschoof de aandacht naar de historische achtergronden: de materiële restanten werden gezien als illustratie van de sociaal-ekonomische verhoudingen en de veranderingen in het produktieproces. Het behoud was geen doel meer op zichzelf, maar moest een antwoord geven op historische vragen. Wat waren de oorzaken van de voortdurende verandering van produktieprocessen, de methodes van opslag, transport, stedenbouw? In de eerstgenoemde benadering is sprake van een thematische aanpak: de industrie werd, van vroeger tot nu, onderzocht. De andere richting — men zou kunnen spreken van archeologie van de industriële periode — ziet dit onderzoek in een kulturele en maatschappelijke samenhang.²⁸ Daarbij is het onderzoeksterrein in feite onbegrensd, en strekt het zich bijvoorbeeld ook uit tot het landschap, dat immers ook door technologische vernieuwingen wordt beïnvloed. De Britse industrieel archeoloog Cossons: *Wil de industrieel archeoloog de oorzaken en gevolgen van de industriële gevolgen kunnen interpreteren, dan moet hij naar het landschap in zijn geheel kijken. Industriële archeologie is voor een deel een landschapstudie en de industrieel archeoloog kan zich niet uitsluitend beperken tot het onderzoek van op zichzelfstaande structuren of machines*.²⁹

Een nog verdere verruiming van het onderzoeksterrein wordt bepleit door de Belgische onderzoeker Thijs.³⁰ Deze wil niet alleen het industrialisatieproces onderzoeken, maar de hele industriële periode met zijn 'materiële cultuur', zoals voedsel, kleding, bewoning, levensstandaard enz.

De afbakening van het onderzoeksterrein beïnvloedt natuurlijk de keuze van objecten en methodes. Wat de keuze van objecten betreft, deze is al sterk beïnvloed door het ontstaan van de industriële archeologie als industriële behoudsbeweging. De keuze hangt verder af van factoren als: de rol die een bedrijfstak speelt, de rol in de lokale geschiedenis, de plaats in het landschap, de omvang van het object. In Engeland — de bakermat van de industriële revolutie — heeft men zich sterk gericht op industriële objecten daarbij door gebrek aan overige bronnenmateriaal in overwegende mate gebruik gemaakt van archeologische methodes. Maar in landen met een andere industrialisatie-geschiedenis kunnen de objecten van andere aard zijn en kan men beschikken over ander bronnenmateriaal, bijv. over archieven. Typerend voor de Engelse benadering is bijvoorbeeld de opmerking van Cossons, dat de industrieel archeoloog in de eerste plaats van de machine zelf moet uitgaan, naast andere documentaire bronnen. Zo kan men zich alleen een goed beeld vormen van de vroege ontwikkeling van de spoorwegen — in het tijdperk van vóór de lokomotief — door de materiële overblijfselen te bestuderen. En de technieken van de hand-

werksman kunnen alleen worden begrepen door een onderzoek van de gebouwen en machines die hij maakte en gebruikte, aldus Cossons.³¹

In een sociaal-ekonomische of kultuur-historische benadering kan men echter evenmin om de woonhuizen heen, het landschap, de infrastructuur, en evenmin om de geschreven of getekende bronnen, bijv. oude Ansichtkaarten. Tenslotte is het de vraag of men mondelinge overlevering kan uitsluiten, bijv. een oude palingvisser die vertelt over zijn uitstervende beroep. Met name van Belgische zijde wordt er dan ook voor gepleit om de niet-geschreven overblijfselen in het onderzoek te betrekken. In plaats van 'materiële overblijfselen' ('physical remains') wil men hier liever spreken van 'geuigen', een term die zowel schriftelijke bronnen als mondelinge overlevering dekt. Men verwijt de Britse onderzoekers een te 'beschrijvende' aanpak en pleit voor een meer fundamentele benadering. *'De uiteindelijke zingeving van de industriële archeologie, haar eigen specifieke inbreng, berust in het leggen en verklaren van relaties tussen machines, werkplaatsen, voorwerpen, produktietechnieken etc. en de mens, zowel als individu als deel uitmakend van een groep'*, aldus de Belgische historicus Beatens.³²

Ook bij industrieel archeologen duurt de discussie dus voort.

Monumentenbehoud

De industriële archeologie ontstond in Engeland niet als een academische studie, maar als een behoudsbeweging, of "regulerende discipline" (Balthazar) die opkwam voor het behoud van bedreigde objecten. Cossons: *de taak van de industriële archeologie is industriële objecten te registreren vóór deze verdwijnen*.³³

Voor wat die behoudsaspekten betreft, is de term industriële archeologie nog moeilijker te hanteren dan voor de onderzoeksaspecten. Nijhof probeert een onderscheid te maken tussen het behoud van de (on)roerende objecten, geschreven en gedrukte bronnen, foto, film en geluidsmateriaal in het kader van musea, verzamelingen, bibliotheken en archieven. Hij beperkt zich in zijn boek — noodgedwongen — vooraan tot de onroerende monumenten van bedrijf en techniek.³⁴

In de sfeer van monumentenzorg wordt de vraag, aan de hand van welke criteria over het behoud van monumenten kan worden beslist. De traditionele en meest gebruikelijke notie van het begrip monument is iets wat 'mooi' is, esthetisch verantwoord. Op de monumentenlijsten nemen fraaie gevels, van burgermanswoningen kerken en officiële gebouwen nog steeds de belangrijkste plaats in. In de industrieel-archeologische benadering kunnen echter ook — naar onze eigentijdse smaak — 'lelijke' gebouwen als monument worden beschouwd, bijv. omdat zij typerend zijn voor een periode in de sociaal-ekonomische geschiedenis. Nijhof onderscheidt in dit verband tal van criteria, zoals herinne-

rings- of symbolische waarde, esthetische waarde, edukatieve waarde (visualisering van het verleden), zeldzaamheidswaarde, gebruikswaarde (voor een recreatieve of andere bestemming), economische waarde en wetenschappelijke waarde (als bron voor studie).³⁴

Deze criteria kan men echter niet veralgemenen, maar hangen samen met geografische, kulturele en politieke factoren. Een oud fabrieksgebouw zal in het Westen vanuit een andere motivatie in stand worden gehouden dan bijv. in de DDR. Een objekt dat landelijk veel voorkomt, kan in een bepaald gebied uniek zijn. Daarom zal de beoordeling van wat een monument is, in sterke mate moeten afhangen van de regionaal of plaatselijk betrokken groepen, en niet van een centralistische belangenafweging.

Hieraan dient een gedegen inventarisatie vooraf te gaan. In Nederland is deze nog nauwelijks – en dan nog meestal opgezet door partikulieren – van de grond gekomen. Voor molens, stations, stoomgemalen en watertorens is de inventarisatie afgerond, en voor textiel-fabrieken en vuurtorens is een lijst in bewerking. Maar van een regionaal of landelijk overzicht is nog geen sprake.³⁵

Daardoor is het ook onduidelijk hoeveel monumenten van bedrijf en techniek er in Nederland zijn. Nijhof noemt een schatting van 10.000, naast 40.000 beschermde monumenten in de traditionele zin. Dit aantal omvat zowel kleinere objekten – ambachtelijke bedrijfjes, winkels – als grote nederzettingen, zoals fabrieken, polders en ontginningen. Afhankelijk van de te hanteren criteria en de financiële mogelijkheden schat hij dat slechts enkele duizenden voor behoud in aanmerking komen. En dan nog is vaak de voorwaarde dat er een geschikte, vervangende bestemming kan worden gevonden, zoals een woonbestemming voor pakhuizen, of het gebruik van stations voor musea en tentoonstellingsruimten.³⁶

In het hoofdstukje 'Strategieën voor behoud' onderscheidt Nijhof een aantal mogelijke bestemmingen. Daarbij stelt hij *behoud ter plaats (in situ)* tegenover *behoud door overplaatsing*. Behoud in situ verdient natuurlijk de voorkeur, aangezien de waarde van het objekt onder meer wordt bepaald door de funktie die het vervult en de omgeving waar het in staat. Verplaatsing uit die omgeving – zoals wel met molens is gebeurd – bergt het gevaar in zich dat de monumentale waarde ten dele verloren gaat. Uitgaande van *behoud in situ* kan men weer onderscheid maken tussen

- *behoud in de oorspronkelijke staat, in werking*. Voorbeeld: de scheepstimmerwerf van Zwolsman in Workum, sommige polder- en graanmolens.
- *behoud in werking, door lichte aanpassingen*, of met een nieuwe, niet-economische funktie (hetgeen vaak de enige mogelijkheid is als een bedrijf door een verandering van de produktietechnieken zijn oude economische funktie verliest).

Te denken valt dan aan een museale funktie (museum Cruquis, vh. stoomgemaal; Spoorwegmuseum Utrecht, vh. Maliebaanstation; oude tram- en spoorlijntjes), recreatieve funktie (bijv. oude steenfabrieken, of oude gemalen of molens als 'landschapsstoffering'), woonfunktie (Amsterdamse pakhuizen), winkelfunktie (voor oude bedrijven) of horecabestemming (voor molens, boerderijen, watertorens enz.). Zo'n funktieverandering is overigens een eeuwenoud verschijnsel. Een voorbeeld zijn de oude vestingwallen, die in de 18e en

Voorbeeld van funktieverandering: jaagpad langs de Vliet, dat een funktie als voetpad heeft gekregen (Stedebouw en Volkshuisvesting).

Verplaatsing van gebouwen is soms de enige mogelijkheid tot behoud, maar het verband met de omgeving gaat wel verloren. Houtloods van 19e eeuwse scheepswerf in zijn oorspr. omgeving (Haarlem) en in het Ned. Openluchtmuseum (Foto Ned. Openluchtmuseum).

19e eeuw soms voor woningbouw of volkstuinen werden gebruikt, of in stadsparken veranderden. Functieverandering betekent vaak dat het interieur wordt aangetast en dat het monument een andere betekenis krijgt voor de omgeving. Een verbouwde meelfabriek zal niet meer witbestoven zijn, en een oude vissershaven verandert door pleziervaartuigen sterk van karakter. Soms kan *behoud door overplaatsing* de enige mogelijkheid tot behoud zijn, mede uit financiële overwegingen. In enkele gevallen kan daarbij de functie worden behouden – bijv. bij verplaatste windmolens –, maar meestal raken ze buiten gebruik. Zo is met sommige objecten in openluchtmusea het verband met de oorspronkelijke omgeving volledig verloren gegaan en spreekt de conservator Ambachten en Bedrijven, Bos, dan ook van een 'archeologische dierentuin'³⁷. De voorkeur dient dan te worden gegeven aan regionale openluchtmusea, zoals de Zaanse Schans. Soms ook kan overplaatsing tot regelrechte kitsch leiden, zoals een Noord-Hollandse poldermolen (type grondzeiler, zonder stelling), die in Abcoude mét stelling werd geplaatst en daar – met veel groen gestoffeerd – een restaurantfunctie kreeg.³⁸ Bij de behoudsstrategieën dienen – zoals reeds vermeld – diverse barrières van financiële en planologische aard te worden genomen. Nijhof wijst nog op een ander obstakel: de houding van de plaatselijke bevolking, die – bijv. vanwege slechte herinneringen aan de arbeidsomstandigheden in het betrokken bedrijf – niet altijd ingenomen is met het behoud. Een voorbeeld zijn de verlaten mijnen in Zuid-Limburg die met instemming van de plaatselijke bevolking worden opgeruimd en ingericht als nieuw woonmilieu.

Een behoudsactie heeft dan ook alleen kans van slagen als zij mede wordt gedragen door de plaatselijke bevolking. Verder betekenen het beperkte budget van Monumentenzorg en de exploitatiemoelijkheden bij grootschalige objecten dat er een strenge selectie moet worden gemaakt van de te beschermen monumenten. Voor de registratie van deze monumenten is haast nodig, omdat er in snel tempo veel verloren gaat. Om met een voorbeeld uit mijn eigen omgeving te eindigen: in Oudewater zijn – ondanks een actief doch traditioneel monumentenbeleid van de plaatselijke overheid – diverse bedrijfsgebouwen in de binnenstad afgebroken ten behoeve van een woonbestemming; de laatste restanten van 17e eeuwse vestingwallen worden aangetast door nieuwbouw; in het landelijk gebied dreigt een ernstige ingreep door de ruilverkaveling Lopikerwaard, waardoor o.m. een 15-tal oude gemalen hun functie verliezen; en van de enkele nog resterende eeuwenoude steenfabrieken langs de Hollandse IJssel zijn er de afgelopen twee jaar drie afgebroken.³⁹

Industriële archeologie in het buitenland

De vlucht die de industriële archeologie in sommige landen heeft genomen, weerspiegelt vaak de industriële

traditie en het politieke systeem. In landen als Engeland, Zweden en België – met een vroege industriële traditie – bestaat er een actieve belangstelling voor de industriële archeologie. Ook in de socialistische arbeidersstaten van Oost-Europa is er een opkomende interesse.

In Engeland, met zijn vroegere industriële traditie, is de industriële archeologie het eerst en het verst tot ontwikkeling gekomen.

In weinig landen heeft de industriële revolutie zulke diepe sporen achtergelaten als in Engeland, in de vorm van uitgestrekte industriële landschappen en verstedelijkingspatronen.

Ook de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog en de economische problemen van Engeland hebben de opkomst van een behoudsbeweging gestimuleerd: in 1955 door Rix als industriële archeologie aangemerkt. Vervolgens ontstond de discussie over naamsaanduiding, terreinafbakening en methodes. Zowel regionaal als lokaal werd veel onderzoek gepleegd, waarbij amateurs een belangrijke rol speelden. Naast het behoud van de materiële overblijfselen groeide aandacht voor historische achtergronden, met name de sociaal-economische verhoudingen. Kenmerkend voor de Britse situatie zijn:

- het ontstaan van een groot aantal organisaties die zich met industriële archeologie bezighouden – Cossons noemt een aantal van 195 organisaties⁴⁰ – waarvan de belangrijkste zijn: de Council of British Archaeology Industrial Archaeology Committee, de Association for Industrial Archaeology (met als uitgave het *Industrial Archaeology Review*);
- toenemende institutionalisering en erkenning door de overheid. In 1963 erkende de overheid industriële monumenten als te beschermen categorieën. Bescherming vindt o.m. plaats via de Civic Amenities Act (1967), in het kader van zgn. 'conservation areas'; van de 2700 'behoudzones' is één derde aangewezen vanwege de industrieel-archeologische betekenis.⁴¹
- uitgebreide inventarisatie, waarbij alleen al tot 1970 7000 kaarten werden verwerkt; het meest gebruikte fiche-systeem is het National Record of Industrial Monuments.⁴²
- het ontstaan van talloze plaatselijke en regionale musea. Voor oude industriële landschappen zijn soms zgn. 'netwerk-musea' (eco-musea) opgezet; bekend zijn o.a. de Gladstone Pottery, de Ironbridge Gorge Museum, de Cornish Engines, Abbeydale Industrial Hamlet. Verder moeten de tientallen 'canals-in-town' en de meer dan 150 oude spoorlijnen worden vermeld.⁴³
- massale publieke belangstelling, o.m. geactiveerd door BBC-uitzendingen en zelfs een 'Industrial Archaeology Competition'.⁴⁴

Van een actieve belangstelling voor industriële archeologie is verder o.m. sprake in Scandinavië, m.n. Zweden met zijn eeuwenoude staalindustrie. Ook in de Ver-

enigde Staten is er al veel onderzoek verricht; publikaties worden onder meer verzorgd door de Society for Industrial Archaeology. In Oost-Europa worden industriële objecten beschouwd als 'monumenten van de werkende mens'; Polen en de DDR lopen voorop met het verlenen van wettelijke bescherming.⁴⁵

Tenslotte België, waar de industriële revolutie al vroeg een stempel op het landschap drukte, m.n. in Wallonië. De belangrijkste promotor van de industriële archeologie was hier de Belgische industrieel Georges van den Abeelen; een mede door hem georganiseerde tentoonstelling 'En toen kwam de machine . . .' in 1975 trok meer dan 80.000 bezoekers en leidde tot een doorbraak in de publieke belangstelling.⁴⁶ Aan de universiteiten van Gent, Mons en Antwerpen zijn werkgroepen voor industriële archeologie actief die o.m. de basis voor een nationaal fichecentrum hebben gelegd. De publieke belangstelling wordt door middel van colloquia, films, radiouitzendingen en zelfs een lessencyclus geactiveerd. Enkele jaren geleden heeft dit geleid door erkenning door de overheid, o.m. door uitbreiding van de werkzaamheden van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg tot industriële monumenten. Een dekreet van maart 1976 biedt als mogelijkheden *'dat men de typische landschappen en landschapkenmerken, zoals deze door het industrieel proces gekreëerd werden, als dusdanig kan beschermen, (. . .) en dat relikten die niet onmiddellijk als 'monument' in de traditionele strikte betekenis van het woord aanvaard worden, reeds zinvol in het kader van een conserverende stads(kern)politiek kunnen opgenomen worden'*.⁴⁷

. . . en in Nederland

Typerend voor de Nederlandse situatie is het ontbreken van een grootschalige industriële ontwikkeling; de industrialisatie vond hier pas laat, en zeer verspreid plaats.⁴⁸

Mede hierdoor verkeert de industriële archeologie hier in een achterstand vergeleken bij het buitenland. Weliswaar was er al vroeg aandacht voor bepaalde monumenten — zoals spoorlijnen, windmolens, stoomgemaal De Cruquius — en leidde dit tot het ontstaan van behoudsorganisaties als Hendrick de Keyser, De Hollandse Molen en Bond Heemschut. Verder ontstonden regionale en openluchtmusea, soms gericht op bepaalde (roerende) monumenten van bedrijf en techniek (bijv. Automobielmuseum). Als meer algemene organisatie is enkele jaren geleden opgericht de Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek. In 1975, het Monumentenjaar, vond een doorbraak plaats met de plaatsing van tien stoomgemalen met inventaris op de monumentenlijst, waarmee het principe van bescherming ten aanzien van monumenten van bedrijf en techniek was erkend. Toch werd ook in datzelfde jaar de waardevolle textielfabriek Pieter van Dooren in Tilburg gesloopt, een van de belangrijkste en gaafste

De in 1975 afgebroken textielfabriek Pieter van Dooren in Tilburg, naar een rekeninghoofd uit 1888 (Foto Ned. Openluchtmuseum).

oude fabriekskomplexen. Deze en soortgelijke ervaringen gaven de stoot tot de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek.⁴⁹

Van een gericht beleid is in Nederland nog geen sprake. De houding van de overheid is afwachtend en ook van universitaire zijde — bijv. de archeologische instituten — wordt vooralsnog weinig medewerking ondervonden. De stand van zaken met betrekking tot onderzoek en inventarisatie is droevig. Kappelhof noemt als voorbeeld dat tot voor kort op de monumentenlijsten van de Noordbrabantse gemeenten — naast een bijzonder groot aantal kerken — slechts één fabriek voorkwam.⁵⁰ Omdat het proces van sanering en afbraak onverminderd doorgaat, is het dan ook dringend gewenst dat regionaal en lokaal de inventarisatie ter hand wordt genomen, als voorwaarde voor een gecoördineerd overheidsbeleid. Eerste vereiste is het opstellen van een urgentielijst.

Voer voor historici

Monumentenzorg was vroeger alleen gericht op het restaureren van kerken, overheidsgebouwen en andere 'bovenbouwmonumenten'; de monumenten van de werkende mens kregen nauwelijks aandacht. Zo'n monumentenbeleid leverde ook een eenzijdig en vertekend — a-technisch en cultureel bepaald — beeld van de geschiedenis op. Hetzelfde gold, tot voor kort, ook voor de geschiedbeoefening in Nederland.

Kan de industriële archeologie hier tot nieuwe vraagstellingen leiden?

Duidelijk is dat de industriële archeologie een kader biedt voor een integrale geschiedschrijving. De studie van technologische objecten uit een bepaalde tijd wordt gekoppeld aan een onderzoek naar levens- en arbeidsomstandigheden uit een bepaalde periode. Daarmee wordt een correctie gepleegd op die literatuur, die uitsluitend de sociaal-ekonomische omstandigheden — vaak alleen van een bepaalde bedrijfstak — behandelt. En eveneens op die technologisch-historische publika-

*Ik was de eerſt die hield
Met ſaagen ſtukken ſuegde
Dat menigh menſch was
En werder wel behaegde
Waer deert gekomen ſs
Fene ſullen Menſchen Dagh
See dat Mont hieldt oft leeft
En ſpiedigh ſaagen Magh*

Eerste houtzaagmolen: opmerkelijk is dat deze op een vlot stond.

ties die bepaalde objecten – gebouwen, machinerieën, gereedschappen – behandelen los van de sociaal-ekonomische kontekst van ontstaan en gebruik.⁵² Studies die beide benaderingswijze combineren, zijn zeldzaam; de industriële archeologie biedt hiervoor een kader. Daarbij kunnen soms verrassend nieuwe aspecten worden belicht; vermeld is al het voorbeeld van de relaties tussen fabrieksarchitectuur of industriële vormgeving en de sociaal-ekonomische verhoudingen.⁵³

Een ander aspect is dat zowel de sociaal-ekonomische als de technische studies weinig uitsluitsel geven over de effecten van de technische ontwikkeling op de arbeidsverhoudingen. Vragen als: 'was het werk zwaar, monotoon of afwisselend? meer of minder machinegebonden? werkte men in een klein team of in grotere, wat lossere groepen? was de werkomgeving warm of koud, schoon of vies, nat of droog, licht of donker, meer of minder gevaarlijk?' Vragen waarbij men zich telkens moet realiseren dat de 16e eeuwse zwaarte of monotonie in het werk anders zal hebben ervaren dan een 20e-eeuwer. In een studie over houtzagen van de Middeleeuwen tot nu gaat Bos⁵⁴ onder meer de gevolgen na van de uitvinding van de windhoutzaagmolen rond 1600, waardoor het met de handdraamzaag werken werd verdrongen. Deze uitvinding had ingrijpende technische gevolgen – alleen al in Amsterdam werden in de 17e eeuw 80 houtzaagmolens gebouwd – maar beïnvloedde ook de dagelijkse werkomstandigheden van de arbeiders. Allereerst natuurlijk de handhoutzagers, die in snel tempo werkloos werden. Minder duidelijk waren de gevolgen van de nieuwe methode voor de arbeiders in de molen. Door een vergelijking van de oude en nieuwe werkmethode probeert Bos hier enig inzicht in te geven. Bij het

oude handzagen was veel spierkracht vereist, die bovendien eenzijdig door het zagen werd belast. Bij de nieuwe methode was ook veel spierkracht nodig, die echter werd benut voor gevarieerde bijkomende werkzaamheden, bijv. het kruien van de molen en het afvoeren van gezaagde planken. Het technisch werk, het 'passen en meten', werd gekompliceerder. Voor 1600 was slechts enig eenvoudig handgereedschap nodig, nu moesten tandwielen en draai- en scharnierpunten regelmatig worden bijgesteld, gesmeerd en geïnspecteerd. Andere verschillen: er was meer sturende arbeid nodig; het leidinggevend en organisatorisch werk nam – met de arbeidsdeling in teams van 3-6 man – toe; hierdoor ontstond enige afwisseling in het werk en zelfs 'promotie-mogelijkheid'; bij de oude methode waren de arbeidstijden betrekkelijk regelmatig, al werkte men buiten, maar bij de nieuwe methode – al werkte men binnen – was men afhankelijk van de wind; de kans op arbeidsongelukken in de directe arbeidssituatie nam toe. Deze vergelijking wordt doorgetrokken naar nieuwe ontwikkelingen in de bedrijfstak – o.m. de mechanisatie eind 19e eeuw – tot begin 20e eeuw. Bos komt dan tot 'een algemene lijn ten aanzien van de gevolgen van de ontwikkeling van mechanisatie en krachtbronnen' voor de arbeiders in de houtzagerijen. *'Er blijft steeds veel monotoon, routinematig en zwaar werk, van het handzagen tot en met de stoomzagerijen. Daarnaast ontstaat echter een groter aanbod van anderssoortig werk van o.m. technische en leidinggevende aard. De groep waarin men werkt, wordt geleidelijk wat groter, maar 'losser'.*⁵⁵

Overigens is Bos zich er goed van bewust, dat hij alleen de objectieve werkomstandigheden onderzoekt bij gebrek aan egodokumenten. Bovendien beperkt hij zich tot de faktor 'machines en gereedschappen' van een 'modale arbeider', vóór en na een 'industriële revolutie' binnen één bedrijfstak. De vergelijking wordt daardoor zeer kunstmatig, omdat factoren als de totale ekonomische situatie, of religieuze factoren met invloed op de arbeidsethiek, arbeidsbeleving) niet worden onderzocht.

Gedeeltelijk gemechaniseerde Radmakerij met eind 19e-eeuwse ijzeren werktuigen (Foto Ned. Openluchtmuseum).

Vanuit zijn onderzoek komt hij dan ook tot verdergaan-de historische vraagstellingen.⁵⁶

Belangwekkend in dit onderzoek is dat het analytisch te werk gaat en konkreet materiaal verschaft over een gebied waarover meestal alleen subjectieve waardeoor-delen – vanuit een 20-eeuwse optiek – worden gege-ven. Verder geeft het een methode aan om verschillen-de industriële revoluties te vergelijken. En tenslotte maakt hij duidelijk dat het verschijnsel mechanisatie niet beperkt was tot de 19e eeuwse industrialisatie, maar veeleer een proces vormde van kleine en voort-durende veranderingen in zowel industriële als ambachtelijke bedrijfstypen; daarbij functioneerden oude en nieuwe produktiemethodes vaak los van en naast elkaar.⁵⁷

De industriële archeologie opent ook nieuwe mogelijk-heden voor maatschappelijke toepasbaarheid. Zo kon-stateerde Slicher van Bath aan de hand van een systeem van doorzichtige kaarten (met kloosters, wegen of andere gegevens) bepaalde historische samenhangen, bijvoorbeeld tussen bevolkingsconcentraties en wegen-net. Hij wil dergelijke historisch onderzoeken ook bruikbaar maken voor hedendaags beleid, bijvoorbeeld in de landinrichting, *'Er worden op landbouwgebied allerlei beleidsmaatregelen getroffen zonder in de gaten te hebben wat die in een agrarische gemeenschap en in een agrarisch gebied tot gevolg zullen hebben. Zo had je bij Vollenhove een hoger gelegen gedeelte. Daar waren de akkers omgeven door bosjes. Toen kwam de ruilverkaveling daar en al die bosjes werden opgeruimd. Wat bleek? De wind die van het IJsselmeer kwam, nam alle vruchtbare aarde mee. De boeren die die bosjes in oude tijden hadden aangeplant, die wisten natuurlijk bliksemgoed waarom ze dat deden. Als je nou vóór die ruilverkaveling wat historisch onderzoek had gedaan, had je een dergelijke blunder kunnen voorkomen.'*⁵⁸

Bij het planologisch beleid wordt vaak wel rekening ge-houden met flora, fauna, bodemopbouw en waterbe-heersing, maar historische gegevens worden weinig ge-bruikt, zoals bijv. namen van percelen land of oude be-werkingsmethoden. Door het vertrek van jongeren van het platteland gaan deze gegevens in snel tempo verlo-ren. Ook bij het vastleggen van zulke 'getuigen' kunnen historici een belangrijke rol spelen.⁵⁹

Industrieel archeologen kunnen zich ook in dienst stel-len van emancipatiebewegingen, bijv. milieuakties voor buurtbewoners, zoals o.m. wordt bepleit door kritische stromingen als de Forum Histoirebeweging en de His-tory Workshop.⁶⁰ Zo kan een historicus een belangrijke bijdrage leveren in het kader van de stadsvernieuwing, door een historische benadering van de stedenbouwkun-dige ontwikkeling.⁶¹ Nog te veel wordt geschiedenis ge-zien als een geïsoleerd en op zichzelf staand studie-ob-ject van academische vorsers. Typerend is dat het initi-atief voor de start van industriële archeologie in Neder-land niét komt van historici, maar van amateuronder-zoekers, planologen, kunsthistorici en andere discipli-nes.

Hopelijk gaat dat – wat de industriële archeologie be-treft – snel veranderen! Immers zoals Slicher van Bath stelt: *'Men mag (. . .) van een historicus terecht verwach-ten dat hij door zijn kennis van het verleden een dieper in-zicht kan geven in het gebeuren van heden.'*⁶²

De 'industriële revoluties' in Nederland⁶³

Een industriële revolutie zoals in Engeland vond in Ne-derland pas aan het eind van de 19e eeuw plaats; daar-mee liep Nederland tientallen jaren achter bij andere landen. Wanneer men echter het begrip 'industriële re-volutie' breder opvat als een fase van economische en technologische vernieuwingen, blijkt dat zulke industri-alisatieprocessen al veel eerder plaatsvonden. Een overzicht hiervan zou kunnen beginnen met het ont-staan van de manufakturen in het midden van de 16e eeuw: dat waren werkplaatsen, die in werkwijze, tech-nieken en gereedschappen weinig van de gilden ver-schilden maar wél een duidelijke arbeidsdeling invoer-den. De bewerkingen die bijv. een papierbewerker vroeger zelf deed werden nu in de Zaanse papiermanu-faktuur naast elkaar verricht door samenwerkende arbeiders. Door deze arbeidsdeling nam de produktivi-teit van de arbeid toe en ontstond er een steeds groter verschil tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid. Manufakturen ontstonden met name in de traffieken, de industrieën die bepaalde grondstoffen van de stapelmarkt bewerkten: zoals suikerraffinaderijen, brouwerijen, jeneverstokerijen, zeep- en zoutziederijen en de scheepsbouw. Op de textielindustrie drukte de manu-faktuur zelfs zo'n stempel dat 'manufakturen' lange tijd als synoniem voor 'textiel' gold. Overigens bleef de ambachtelijke produktiewijze in Nederland de toon aange-ven. Een ambachtelijke nijverheid die echter voortdu-rend in ontwikkeling was en bereid tot toepassing van nieuwe vindingen en mechanisatie.⁶⁴ Hierdoor vorm-

Rekonstruktie van een 18e eeuwse houtskoolhoogoven in de Gelderse Achterhoek, naar gegevens van de D.R.U. te Ulfst (Foto Ned. Open-luchtmuseum).

den de Nederlanden in de 17e eeuw een van de meest geïndustrialiseerde gebieden van Europa.

Kenmerkend was ook de sterke mate van urbanisatie. Zo woonde bijvoorbeeld in 1622 éénderde van de bevolking in de zeven steden van Noord-Holland, boven het Y; in Zuidelijk Holland zelfs meer dan 60%. Dergelijke verstedelijkingspercentages zouden in Engeland pas omstreeks 1870 worden bereikt.⁶⁵

De belangrijkste industriegebieden lagen verspreid over het land. Een concentratie vormde de Zaanstreek, met diverse toeleveringsbedrijven door de scheepvaart — bijv. scheepswerven en beschuitbakkerijen — en honderden molens ter verwerking van diverse grondstoffen. Daarnaast Amsterdam, met o.m. zijn talloze houtzaag- en windkorenmolens. Steden als Leiden en Tilburg bezaten een belangrijke lakenindustrie, Gouda zijn pijpenfabrikage en ook elders in het land kwamen 'industriegebieden' voor, zoals rond Apeldoorn (papierwatermolens) en de Achterhoek (ijzerindustrie).

Het technologisch klimaat in de Nederlanden kenmerkte zich door een hoogontwikkelde technische uitrusting; technische vernieuwingen werden in snel tempo toegepast door het bedrijfsleven. Bij dit proces van vernieuwing en mechanisatie speelde de windmolen een vergelijkbare rol als later in Engeland de stoommachine. Een voorbeeld van technisch kunnen waren de inpolderingen die op grote schaal plaatsvonden in de 17e eeuw, op basis van een ver ontwikkelde molentechniek.⁶⁶ In de ingepolderde gebieden ontstond een rationeel georganiseerd agrarisch bedrijf. Nederlandse ingenieurs werden dan ook in het buitenland gevraagd, voor problemen als de drainage van de Pontijnse moerassen.

In de loop van de 17e eeuw verkleinde de voorsprong van Nederland op andere landen. Maar tegenover de teruggang in sommige bedrijfstakken stond weer de opkomst van nieuwe industrieën, zoals de porcelein- en jeneverindustrie. Daarnaast ging de ontwikkeling en mechanisatie van ambachtelijke bedrijven voortdurend door. In de 18e eeuw zette een duidelijke stagnatie door, die een dieptepunt bereikte, omstreeks 1800, o.m. door de teruggang van de Nederlandse overzeese handel in de Napoleontische periode en de wijzingen in de wereldhandel. De industriële revolutie in Engeland drong hier dan ook nauwelijks door.

Typerend is hoe de stoommachine pas heel langzaam veld won. In 1818 werd hij voor het eerst gebruikt in een Nederlandse textielfabriek, en in 1837 waren er nog slechts 72 'stoomtoestellen' in gebruik. Pas aan het eind van de 19e eeuw zouden stoommachines op grote schaal de energie van windmolens gaan vervangen en tot aanzienlijke veranderingen leiden.⁶⁷

Wereldtentoonstelling

Tot ver in de 19e eeuw bleef Nederland dus een land van handel, scheepvaart en — sterk verspreide — klein-

schalige nijverheid. Hoe groot de achterstand op het buitenland was, bleek op de Londense wereldtentoonstelling in 1851: *'Treurig was in één woord de aanblik van de Nederlandsche afdeeling; er was iets doods, iets naakts in de ruimte aan Nederland afgestaan. De meeste voorwerpen waren . . . zoo onbehagelijk, dat het geheel den Nederlanders wel pijnlijk moest aandoen; de voortdurende leegte en stilte in die afdeeling was dan ook een sprekend bewijs dat ieder in dat ongunstig oordeel deelde.'*⁶⁸

Als verklaring voor deze achterstand worden factoren genoemd als:

- de mentaliteit van de Nederlandse bourgeoisie, die veiligheid zocht door vast te houden aan het oude, vertrouwde produktiepatroon; hij kocht land, nam een hypotheek of investeerde in obligaties, bij voorkeur in het buitenland;⁶⁹
- het ontbreken van delfstoffen als voorwaarde voor het ontstaan van basisindustrieën.
- de geringe macht van de centrale overheid
- de oriëntatie van de Nederlandse nijverheid: veel verwerkende industrieën (zoals tabak, suiker) waar de traditionele produktiemethodes lange tijd bleven voldoen en daardoor de concurrentie met nieuwe technieken konden doorstaan. Volgens Van Tijn worden deze 'aanbodfactoren' — het gebrek aan kapitaal, ondernemingszin, grondstoffen en geschikte arbeidskrachten — te sterk benadrukt. Er was bijvoorbeeld wel voldoende kapitaal voorhanden, maar dit werd elders belegd; toen de vraag toenam, bleek dit *'hoogstens een initiële moeilijkheid, geen werkelijke belemmering'*.⁷⁰ Hij voegt hieraan toe dat ondernemers en kapitaal wel komen als de winstkansen zich aftekenen, en dat technici en grondstoffen uit het buitenland kunnen worden gehaald.

Belangrijker is volgens hem de vraagfactor, die voor industriële bedrijven een grotere rol speelt dan voor de niet-gemechaniseerde bedrijven: stilstand van fabrieken en machines betekende voor de industriële ondernemer verlies, wat niet gold voor een stilgelegde molen of handweefgetouw.

Een verhoging van de vraag wordt pas mogelijk bij prijsverlaging, als gevolg van de verlaging van onkosten en grotere produktie. Mechanisatie was dus alleen mogelijk bij een sterke en voortdurende vraagvergroting. *'Men moest wel gunstige ervaringen hebben met een sterke en voortdurende vraagvergroting, wilde men ertoe overgaan te mechaniseren en dure installaties in te richten. Was het eenmaal zover, dan kon de lage prijs van het produkt de vraag verder opdrijven.'*⁷¹

In de 19e eeuw deden zich twee periodes van zulke vraagvergroting voor: in de jaren '50 en '60, door de toenemende welvaart op het platteland als gevolg van de agrarische prijsstijgingen, en in de jaren '70 en '90, toen de landbouwprijzen door de agrarische crisis daalden en in de steden mede hierdoor het konsumptiepatroon veranderde: er werd meer besteed aan kleding, wonen, huisraad enz. Bovendien droeg de agrarische crisis bij tot de snelle groei van de stedelijke bevolking.

De vraag verschoof hierdoor van platteland naar steden, hetgeen de vraag naar konsumptiemiddelen sterk aanmoedigde. Daarbij trad de overheid stimulerend op, o.m. door de verlaging of afschaffing van belastingen en accijnzen die het vrije verkeer belemmerden en de aanleg van infrastructurale voorzieningen. De verbetering van de transportmogelijkheden bevorderde ook de geografische concentratie, bijv. de uitbreiding van de gemoderniseerde bierbrouwerijen in Amsterdam ten koste van lokale bedrijven. Zo'n concentratie leverde grote voordelen op wat betreft de aanvoer van de grondstoffen, het vervoer van eindprodukten en het contact met de leveranciers. De verlaging van onkosten, die hierdoor mogelijk werd, leidde op zijn beurt weer tot uitbreiding van de vraag.

Tenslotte werd de industrialisatie ook bevorderd door de toenemende handel in koloniale produkten (Amsterdam), de ontwikkeling van het Ruhrgebied (Rotterdam) en de uitbouw van het overheidsapparaat (Den Haag).

Uithoeken

Samengevat: typerend voor de industrialisatie van Nederland was de late start: tussen 1895 en 1914. Deze industrialisatie vond zeer verspreid plaats. De industrie-centra lagen in de uithoeken van het land — Twente, Noord-Brabant, Zuid-Limburg en Oost-Groningen — en in enkele grote steden in het westen van het land. Het waren merendeels lichte industrieën, zoals de landbouwindustrieën, suikerfabrieken, aardappelmeel- en strokartonfabrikage (Oost-Groningen), margarine-industrie, lichtgasfabrieken, broodfabrieken, cacao-industrie, kaarsenfabrikage (Gouda), papierindustrie, en glas- en aardewerkindustrie (Maastricht), en natuurlijk de textielindustrie. Naast de moderne industrieën konden kleinbedrijf en handwerk zich lange tijd handhaven en soms zelfs tot grote bloei komen; dit gebeurde vooral in die bedrijfstakken waar mechanisatie moeilijk was, zoals schoenmakerijen en konfektie-ateliers. De ontwikkeling verliep hier zeer geleidelijk en stapsgevijs, via standaardisering, serieproductie, geografische concentratie en technische vernieuwingen.⁷²

Dan waren er typische specialiteiten, zoals de jenever-industrie en de diamantslijperijen: in Amsterdam waren er in 1889 70 stoomslijperijen met 10.000 diamantbewerkers⁷³. De enkele zware industrieën waren voornamelijk in Amsterdam en Rotterdam gekoncentreerd, o.m. voor de reparatie van stoomschepen en de spoorwegen.

Van Tijn noemt in zijn artikel een tweede industrialisatiegolf: tussen 1950 en 1970. Het is vooral in deze periode dat veel oude bedrijfsgebouwen verloren zijn gegaan bij bedrijfssluitingen en fusies. De economische stagnatie, na die tijd, heeft dit proces versneld.

Uit deze korte schets blijkt dat het patroon van de Nederlandse industrialisatie — de late start, de versprei-

ding, het ambachtelijk karakter — sterk afwijkt van de industriële revolutie in landen als Engeland en België, met hun gerichtheid op mijnbouw, ijzer- en textielindustrie. Het is duidelijk dat dit ook consequenties heeft voor het studieterrein van de industriële archeologie in Nederland. Naast de periode van de 19e eeuwse industriële revolutie zou de industriële archeologie in Nederland zich — in bredere zin — moeten richten op de industriële en technologische monumenten, m.n. ook van vroegere periodes.

Het is tenslotte de vraag of er sprake is van een 'studieterrein van de industriële archeologie in Nederland'. De industriële ontwikkeling verschilde immers aanzienlijk per regio. Zo kwam de Brabantse textielindustrie rond 1800 tot grote bloei, toen in de Hollandse gewesten sterk verval optrad. De Twentse textielindustrie maakte tussen 1650 en 1750 een grote bloei door, om later weer in een zware crisis te raken.⁷⁴ Een schets van de industrialisatie levert dus een 'vergruisd beeld' op van regio's die zich in verschillende periode anders ontwikkelden, door een uiteenlopende industriële structuur en onder steeds verschillende omstandigheden.⁷⁵

Bij de studie van de monumenten van bedrijf en techniek in Nederland zal dan in de eerste plaats ook de nadruk moeten liggen op lokaal en regionaal onderzoek.

Industriële archeologie en het onderwijs

Wat kunnen wij met de industriële archeologie doen in het onderwijs?

Bij leerlingen bestaat, m.n. in de brugklasjaren, grote belangstelling voor archeologie in het algemeen: een belangstelling die vaak wordt aangewakkerd door TV-series of krantenberichten over spectaculaire vondsten. Verder blijken leerlingen vaak actief geïnteresseerd te zijn in de geschiedenis van hun eigen stad, dorp of streek. Op welke manier kan de industriële archeologie op deze interesse aansluiten?

Ongetwijfeld zijn er vele projecten in omloop die historische stof verbinden met, of presenteren vanuit een voor leerlingen herkenbare situatie: de eigen omgeving van stad of regio; helaas ontbreekt van zulke projecten een overzicht.

Een voorbeeld uit mijn eigen praktijk is het onderwijsproject 'Utrecht van het Gewone Volk', in 1976 opgezet aan de hand van een — verplaatsbare — tentoonstelling door de sectie stadsvernieuwing van De Karga-door.⁷⁶ De tentoonstelling ging over wonen, werken en verkeer in Utrecht vanaf de Middeleeuwen tot nu. Centrale vraagstelling was: hoe ontwikkelden de productie-, consumptie- en circulatiefuncties zich in die periode? Daarbij werd als materiaal o.a. oude schilderijen, stadsplattegronden, boeken en modern fotomateriaal gebruikt. De leerlingen werden ingeschakeld door bezoeken aan Utrechtse bedrijven, een serie opdrachten in plaatselijke musea, een vergelijkend onderzoek aan de hand van een serie stadsplattegronden en een

rondleiding door de binnenstad. Daarbij konden ze zich een beeld vormen van de geschiedenis van de 'materiële cultuur' van de stad, bijvoorbeeld aan de hand van de voortdurende funktieverandering van grachten en kanalen. Vandaar is het nog maar een kleine stap naar industriële archeologie.

Die verbinding tussen oude bedrijfsgebouwen en verouderde vormen van bedrijf en techniek wordt duidelijk gelegd in het project 'De agrarische ontwikkeling van de Lopikerwaard en het Kromme Rijngebied vanaf de vroege Middeleeuwen'.⁷⁷ Dit project, geschreven voor mavo-3 door studenten geschiedenis en geografie van de Utrechtse lerarenopleiding SOL, biedt ook mogelijkheden voor interdisciplinaire samenwerking. De cognitieve doelen van het project worden als volgt omschreven: *'de leerlingen moeten in staat zijn om 1. begrippen en functies, zoals stroomruggen, dijken, ontginningen, nederzettingsspatronen, kavelvormen in hun historisch en geografisch kader te plaatsen, 2. verband te zien tussen de menselijke activiteiten en het natuurlijk milieu, vooral de historisch-geografische ontwikkelingen, 3. verworven historische, geografische kennis en vaardigheden (als het interpreteren en vergelijken van kaarten) in vergelijkbare situaties in het landschap of op afbeeldingen daarvan te kunnen herkennen c.q. gebruiken, 4. verband aan te kunnen geven tussen het voorkomen van verschillende boerderijtypen en de agrarische activiteiten, 5. de gerechtelijke organisatie en die van het Hoogheemraadschap in het kort te kunnen schetsen'*.⁷⁸

Hiertoe worden de leerlingen — over een periode van verscheidene weken — aan het werk gezet met het tekenen van plattegronden en dwarsdoorsneden, het verrichten van infiltratiemetingen en boringen (naar de bodemstructuur) en het vergelijken van boerderijtypen. Aan de hand van zo'n onderzoekje naar de ontwikkeling van boerderijtypes door de eeuwen heen wordt de ontwikkeling van agrarische produktietechnieken nagegaan. De leerlingen moeten dan een opdracht kunnen maken als: *'Verklaar waarom de potstallen verdwenen, toen de kunstmest op de markt kwam; hoe veranderde, volgens de tekst, het losse hoes in het tegenwoordige hal-lehuis?; hoe is aan het T-huis te zien dat de boer redelijk welvarend was?'* Een andere opdracht is een onderzoek naar kavelpatronen: de leerlingen moeten de onregelmatige blokverkaveling in een bepaald gebied kunnen herkennen en verklaren.⁷⁹

Veldwerk

Een project als hier kort geschetst, vergt veel organisatie en een schoolsysteem dat voldoende ruimte biedt voor het verrichten van veldwerk buiten de school. Anderzijds moet men dit ook weer niet overdrijven: een groot deel van het voorbereidende werk kan in de schoolsituatie worden gedaan, bijv. het vergelijken van oude foto's, prentbriefkaarten, plattegronden en ander materiaal. Er is nog een ander — niet specifiek onder-

wijskundig — motief om industriële archeologie in het onderwijs te introduceren, nl. de inschakeling van amateuronderzoekers. In Engeland heeft de industriële archeologie zich ontwikkeld als een beweging van plaatselijke amateur-onderzoekers. Daarom wil Buchanan dan ook het niet-specialistische karakter van de industriële archeologie handhaven. *'Het is een studie waar iedereen een stuk talent aan kan geven, de ambachtsman, de architect, de ingenieur, de handwerker, de huisvrouw, de onderwijzer, de historicus: zij vinden er een vruchtbaar onderzoeksterrein'*.⁸⁰ Waarom zouden in dit bonte gezelschap — mits goed begeleid en gericht — ook niet leerlingen kunnen worden ingeschakeld? Een konkrete activiteit om leerlingen bijv. in te schakelen is het verzamelen van oude ansichtkaarten, het vergelijken van kaarten en het maken van foto's. Linters geeft als geslaagd voorbeeld een leraar uit het Belgische Hamme die erin slaagde om met zijn leerlingen een project uit te werken rond de industriële archeologie in zijn gemeente. Het resultaat overtrof de verwachtingen: sinds 1974 werden in de inventarisatie opgenomen enkele complexe arbeidershuisvesting, twee lintenweverijen, 5 touwbanen, 4 brouwerijen, en de resten van een stijfselfabriek. Ook werden drie stoomketels ontdekt. Door leraar en leerlingen werden een groot aantal voorwerpen en documenten in verband met de oude touwslagelijzen en lintenweverijen verzameld op de zolder van de school. Een tweetal later gesloopte bedrijven werden volledig geïnventariseerd en gefotografeerd vóór en tijdens de afbraak.⁸¹

Ook in Nederland — waar de inventarisatie nog in de kinderschoenen staat, met name in de kleine industriesteden en plattelandsgedebieden, moet het mogelijk zijn om scholieren bij dit werk in te schakelen. Uit mijn eigen omgeving ken ik het voorbeeld van een onderwijzer uit de Lopikerwaard die zijn leerlingen een lijst liet maken van de oude huizen en bedrijven in het dorp; daarbij moesten de bewoners worden gevraagd naar de beroepen, ook van vroegere generaties.

Het effect van dergelijke onderzoekjes in het onderwijs is tweeledig; aan de ene kant bieden ze een mogelijkheid om historische stof — bijv. de Middeleeuwse ambachten, de industriële revolutie — te behandelen in een konkrete en herkenbare vorm, nl. de aantoonbare restanten van vroeger in de plaatselijke omgeving. Omgekeerd kan hierdoor de belangstelling van jongeren voor de monumenten in de eigen omgeving gestimuleerd worden, en kan zo een stuk eerbied voor het historisch milieu ontstaan.

Oudewater, januari 1979.

noten

1. ANWB-gids voor Noord-Engeland en Schotland, Den Haag 1975, p.102
2. M.M. Rix over 'Industrial Archaeology' in 'De Ingenieur', p.492-5. Volgens Linters werd de term gelanceerd door R. Dudley, hoogleraar klassieke filologie aan de universiteit van Birmingham, en hielden zich vóór die tijd al Duitse volkskundigen bezig met 'Groszstads- und Industrie-Forschung' en 'Industrielle Volkskunde'.
A. Linters, Industriële archeologie: definities en bemerkingen, in: Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen, p.1-38
3. Meer hierover bij K. de Boer, Een verkennend overzicht, in: Janus 12 (Industriële archeologie), p. 13 e.v.
4. Volgens de definitie van R.A. Buchanan, Industrial Archaeology in Britain, p.20
5. Zie bijv. het meest recente handboek over industriële archeologie van P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, Zutphen 1978
6. M.M. Rix in The Amateur Historian, 1955. Rix hernam deze definitie in Industrial Archeology (Historical Association, 1967), en sprak zich in 1974 nog maar vaag uit: 'I.A. is the study of sites en structures of early industry together with communications and social welfare provisions for the industrial community by an investigation of material remains conjunction with written evidence'. In 'De Ingenieur', p. 492
7. R.A. Buchanan, Industrial Archaeology in Britain, p. 20.
8. K. Hudson, Industrial Archaeology, p. 17-22; A. Raistrick, Industrial Archaeology, an Historical Survey, p. 8-9
9. R.A. Buchanan, Industrial Archaeology in Britain, p. 20 ev.
10. N. Cossons, The BP Book of Industrial Archaeology, p. 15-16
11. Over het onderzoek in België: R. Baetens, Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België, BMGN 92 afl. 1, p. 69-80; over onderzoek in Nederland P. Nijhof, Monumenten van Bedrijf en techniek, p. 13-39
12. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 17
13. H. Balthazar, Industriële archeologen bestaan niet, in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, XXII, 1977, p.8
14. R.A. Buchanan Industrial Archaeology in Britain, p.7-8; Raistrick, Industrial Archaeology, an Historical Survey p.
15. M.M. Rix, -Industrial Archaeology, in 'De Ingenieur', p. 494
16. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 20
17. Vgl. bijvoorbeeld de inventarisatielijst voor de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard van J. Schuif en J. Harten (Geografisch Instituut R.U. Utrecht, 1979)
18. H.A. Visser, De Nederlandse landschappen, Ontstaan, wetenschappelijke betekenis, belevingswaarde, 1, Utrecht 1975, p. 15
19. Dit hoofdstuk is een samenvatting van J. Mertens, Industriële Archeologie en de opgravingen in: En toen kwam de machine, Brussel 1975, p. 26-35
20. In Janus 12 (Industriële Archeologie) zijn een aantal internationale fiches opgenomen, p. 109-118
21. A. Thijs, 'Industriële Archeologie' of de 'Geschiedenis van de materiële cultuur'? - ervaringen bij de studie van oude Antwerpse pakhuizen, in: Centrum voor Industriële Archeologie-Medelingen, 1, 2, april 1975, p. 19-22.
22. H. Balthazar, Industriële archeologen bestaan niet, in: Studies p. 4-17
23. N. Cossons, The BP Book of Industrial Archaeology, London 1975, p. 19
24. Zie p. 59 van dit artikel.
25. Zie bijv. diverse artikelen in 'Is vakmanschap meesterschap, een bundel opstellen over de mensen en hun gereedschappen in de bouw, uitg. van het bureau Studium Generale van de TH Eindhoven, Eindhoven 1975
26. E.R.M. Taverne e.a., Strooptochten, een verkenning in de industriële archeologie, Groningen 1976, p.11-17
27. Meer hierover o.a. bij J.M. Richards, The Functional Tradition in Early Industrial Buildings, London 1958 (repr. 1968)
28. Deze tegenstelling trad bijv. aan het licht op het internationale ICOMOS-ICOM-congres in september 1976 in Le Creusot over 'Le Patrimoine Industriel'. A. Linters, Industriële archeologie, definities en bemerkingen, in: Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen, p. 30
29. N. Cossons, Conserving our industrial past, in: De Ingenieur, 86, nr. 25 (juni 1974), p. 495; vgl. ook N. Cossons, The BP Book of Industrial Archaeology, London 1975, p. 16
30. A. Thijs, Industrial Archaeology as a Branche of the Study of the History of Material Culture, some theoretical and methodological Considerations, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, VI, 1975, 1-2. blz. 145-56 Thijs beroept zich daarbij o.m. op Poolse studies, o.a. K. Majewski, L'Histoire de la culture matérielle en Pologne, Annales, Economies, Sociétés, Civilisations, XVII, 1962. p. 75-84
31. N. Cossons, Conserving our industrial past, in: De Ingenieur, 86, nr. 25 (juni 1974), p. 496
32. R. Baetens, Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België, in: BMGN 92, I, p. 73
33. N. Cossons, Conserving our industrial Past, in: De Ingenieur, 86, nr. 25, (juni 1974), p. 495
34. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 17
35. Zelfs van vroeg-geïndustrialiseerde regio's als Zuid-Limburg en Brabant is nog geen inventarisatie voorhanden. Zie: G.C.P. Linssen, De Industriële Archeologie in Nederlands Limburg, in: Studies, p. 18-32; A.C.M. Kappelhof, Industriële Archeologie in Noord-Brabant, ibn: Actum Tilliburgis, jrg. 9, 2, mei 1978, p. 40-57
36. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 19
37. J.M. Bos, Slopen of beschermen, in: De Ingenieur, jrg. 86, nr. 25, 1974, p. 508
38. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 32
39. Zie hierover: B.R. Feis, Rapport Oudewater Vestingstad, Oudewater 1977
40. N. Cossons, The BP Book of Industrial Archaeology, p. 18 e.v.
41. R.A. Buchanan, The Progress of Industrial Archaeology, Manchester, 1977, p.4; dit rapport geeft de huidige stand van zaken m.b.t. de industriële archeologie in Engeland overzichtelijk weer.
42. In Janus 12 (Industriële archeologie), p. 117 is een voorbeeld van de CBA-IA-Record Card opgenomen
43. Een overzicht van de diverse monumenten, musea enz. staat o.m. in Br. Bracegirdle (ed.), The Archaeology of the Industrial Revolution, London 1974
44. H. Balthazar, Industriële archeologen bestaan niet, in: Studies. p. 4-17
45. Voor een wat uitvoeriger overzicht: P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 15-16; H. Balthazar, Industriële archeologen bestaan niet, in: Studies . . . , p. 9-10
46. Zie de tentoonstellingsgids 'En toen kwam de machine, Ontmoeting met de Industriële Archeologie. Uitg. door de Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid en Gemeentekrediet van België, Brussel 1975; een overzicht van de stand van zaken in België geeft R. Baetens, Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België, in: BMGN 92, I, p. 69-81
47. A. Linters, Industriële archeologie: definities en bemerkingen, in: Bouwkundig Erfgoed . . . , p. 14
48. Zie p. 61-63 (over industrialisatie in Nederland).
49. P. Nijhof, Monumenten van bedrijf en techniek, p. 22
50. A.C.M. Kappelhof, Industriële archeologie in Noord-Brabant, in: Actum Tilliburgis, p. 51
51. G.C.P. Linssen, De Industriële Archeologie in Nederlands Limburg, in: Studies . . . , p. 24-27
52. Bijv. de deelstudies over watertorens, kanalen en vuurtorens, gepubliceerd in: P. Nijhof (ed.) Monumenten van bedrijf en techniek
53. Zie p. 55 van dit artikel (noot 26-27)
54. J.M. Bos, Houtzagen, in: P. Nijhof, (ed.) Monumenten van bedrijf en techniek, p. 89-108
55. J.M. Bos, Houtzagen, in: P. Nijhof (ed.), Monumenten van Bedrijf en techniek, p. 106
56. J.M. Bos, Houtzagen, p. 107
57. Zie ook: J.M. Bos, Bedrijf en techniek in Nederland (1600-1900), in: Janus 12 (Industriële archeologie), p. 46-59; vgl. ook de studie van M. Hellgardt, Maatschappelijke grondslagen van de eenheid in het ambachtelijk productieproces, in: Is vakmanschap meesterschap, p. 5.1-5.11
58. B.H. Slicher van Bath, De geschiedenis wordt te weinig gebruikt, in: De Volkskrant, 13-5-1978
59. Een goed voorbeeld is de studie van J.C.T. van Blommestein, De Grebbelinie, van militair verdedigingswerk tot cultuurhis-

- torisch erfgoed en natuurmonument, 2. pl., 1978
60. Gesprek met de Franse historicus Jean Chesneaux, in: *De Groene*, 2-3-1977
 61. Bijv. het in noot 39 vermelde Rapport Oudewater Vestingstad
 62. B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis van maatschappij en cultuur*, Baarn 1978, p. 87
 63. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de korte overzichten van Th. van Tijn, *Achtergronden van het moderne industrialisatieproces in Nederland in de 19e eeuw*, in: *Janus* 12, p. 28-45; Ph.M. Bosscher, *Ons industrieel verleden*, in: *De Ingenieur*, jrg. 86, nr. 25, p. 499-504; H. Baudet, *De start van de Nederlandse industrialiteit*, in: *Plan*, I, 1972, p. 23-28; verder P. Offermans en B.R. Feis, *Geschiedenis van het Gewone Volk in Nederland*, Nijmegen 1977
 64. Hierover: J.M. Bos, *Bedrijf en techniek in Nederland (1600-1900)*, in: *Janus* 12, p. 46-59
 65. Ph.M. Bosscher, *Ons industrieel verleden*, in: *De Ingenieur*, jrg. 86, nr. 25, p. 500
 66. Bosscher noemt (p.500) de volgende typen molens: meel-, oliepel-, papier-, tabak-, verf-, wol-, snuif-, schelp-, zand-, run-, mosterd-, poeder-, hennep-, loodwit-, blauwsel-, cement-, kruit-, chocolade- en trasmolens. . .
 67. De capaciteit van een windmolen was — afhankelijk van de wind — beperkt tot gemiddeld 9 pk per jaar; die capaciteit was niet te vergroten, omdat de omvang van de wieken aan een maximum gebonden was. Via stoomkracht kon natuurlijk een aanzienlijk grotere capaciteit worden bereikt, zodat deze als spoedig de windkracht verdrong. Th. van Tijn, *Achtergronden . . .*, in: *Janus* 12, p.30
 68. W.J. Wieringa, *Economische heroriëntatie in Nederland in de 19e eeuw*, 1955, p. 5
 69. Ph.M. Bosscher, *Ons industrieel verleden*, in: *De Ingenieur*, jrg. 86, nr. 25, p. 502
 70. Th. van Tijn, *Achtergronden . . .*, in: *Janus* 12, p. 43
 71. Th. van Thijn, *Achtergronden . . .*, in: *Janus* 12, p. 31
 72. Hierover: J.M. Bos, *Bedrijf en techniek in Nederland (1600-1900)*, in: *Janus* 12, p. 46-49; J.M. Bos, *Houtzagen*, in: P. Nijhof (ed.), *Monumenten van bedrijf en techniek*, p. 89-108
 73. Th. van Tijn, *Achtergronden . . .*, in: *Janus* 12, p. 39
 74. A.C.M. Kappelhof, *Industriële archeologie in Noord-Brabant*, in: *Actum Tilliburgis*, p. 46-7
 75. Hetgeen natuurlijk niet betekent dat de regionale economische geschiedenis als een op zichzelf staand verschijnsel kan worden gezien. Kappelhof wijst in dit verband op de onderlinge afhankelijkheid van de regio's, zo werkte bijv. de Brabantse textielindustrie in commissie voor Hollandse kooplied ondernemers.
 76. *Utrecht van het gewone volk. Een tentoonstelling over wonen, werken en verkeer in Utrecht vanaf de middeleeuwen tot nu*. Uitg. van de Kargadoor, Utrecht 1976
 77. *De agrarische ontwikkeling van de Lopikerwaard en het Kromme Rijngebied vanaf de vroege Middeleeuwen. Lessen en excursie*. Uitg. van een projectgroep van de SOL, Utrecht 1978
 78. *De agrarische ontwikkeling . . .*, p. 4
 79. *De agrarische ontwikkeling . . .*, p. 55, 108
 80. R.A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, p. 519
 81. A. Linters, *Industriële archeologie: definities en bemerkingen*, in: *Bouwkundig Erfgoed van Vlaanderen*, p. 40.

Literatuuropgave

Voor het buitenland zijn een aantal algemene introducties opgenomen, vnl. uit Engeland (A) en verder België en andere landen (B). Voor Nederland zijn bevat de lijst enkele publikaties van algemene aard (C) en publikaties van regionale aard (D). Een lijst van de literatuur over bepaalde categorieën objecten (bijv. textiel fabrieken, kanalen, molens) is niet opgenomen; hiervoor wordt verwezen naar de uitvoerige literatuuropgave van P. Nijhof, *Monumenten van Bedrijf en techniek*, p. 247-51. Evenmin zijn opgenomen sociaal-economische handboeken, studies over bedrijfsgeschiedenis enz. De boeken en artikelen die een beknoot en algemeen overzicht geven, zijn met een sterretje aangegeven.

A. Algemeen — Engeland

- Br. Bracegirdle (ed.), *The Archaeology of the Industrial Revolution* London (Heinemann) 1974
- R.A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, Harmondsworth, (Penguin: Pelican Original) 1972
- The Progress of Industrial Archaeology, A Report (. . .)* the Association for Industrial Archaeology, Manchester 1977
- The Theory and Practice of Industrial Archaeology*, Bath (Bath Univ. Press) 1968
- A. Burton (Photographs bij Clive Coote), *Remains of a Revolution* London (André Deutsch Ltd.) 1975
- N. Cossons, *The BP Book of Industrial Archaeology*, London (Newton Abbot, David & Charles) 1975
- K. Hudson, *The Archaeology of Industry*, New York (Charles Scribner's Sons) 1976
- A. guide tot the Industrial Archaeology of Europe, a new Introduction* London (John Baker) 1976 (first published 1968)
- J. Kenneth Major, *Fieldwork in Industrial Archaeology* London 1975
- J.P.M. Pannell (ed. bij J. Kenneth Major), *The Techniques of Industrial Archaeology* Newton Abbot (David & Charles) 1974 (first published 1966)
- Project technology Handbooks nr. 10 Industrial Archaeology for Schools*, London (Heinemann) z.d.
- A. Raistrick, *Industrial Archaeology, a Historical Survey* Frogmore (Paladin) 1973

J.M. Richards (with photographs by Eric de Maré), *The Functional Tradition in Early Industrial Buildings* London (The Architectural Press) 1958 (repr. 1968)

Transactions of the First International congress on the Conservation of Industrial Monuments Ironbridge 1973, Telford 1975

B. Algemeen — België en andere landen

- R. Baetens, *Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België*, in: *BMGN* 92, I, 1977, p. 69-81
- G. Drebusch, *Industrie Architektur* München (Wilhelm Heyne Verlag) 1976
- A. Linters, *Industriële archeologie: definities en bemerkingen*, in: *Bouwkundig Erfgoed van Vlaanderen Berichtenblad M 75+* van het Min. v. Nederlandse Cultuur, nr. 32, 1977, p. 1-42
- En toen kwam de machine, ontmoeting met de industriële archeologie. *Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling* (Brussel 1975-76) uitgeg. door de Nationale Maatschappij voor Krediet en Nijverheid en Gemeentekrediet van België, Brussel 1975
- Het industrieel landschap, Région du Nord-Wallonien-Ruhr. *Catalogus van de tentoonstelling* (Brussel 1975), Brussel (Editions des Archives d'Architecture Moderne) 1975
- G. Müller-Menckens, *Neues Leber für Alte Bauten. Ueber den Continuo in der Architektur* Stuttgart (Verslagsanstalt Alexandra Koch) 1977
- R. Slotta, *Technische Denkmäler in der Bundesrepublik Deutschland*, Bochum (Das Bergbau Museum) 1975
- Th.A. Sande, *Industrial Archaeology, a new Look at the American Heritage* Brattleboro (The Stephen Green Press), 1976
- A. Thijs, *Industrial Archaeology as a Branch of the Study of the History of Material Culture — some theoretical and methodological Considerations*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* VI, 1975, 1-2, p. 145-56

C. Algemeen — Nederland

- Achtergrondinformatie, in: *Informatiebulleting Vereniging M.B.T.* dec. 1976, p. 2-8
- Catalogus van de inleidingen bij de tentoonstelling 'Die Verborgene Vernunft' (Amsterdam 1972)*, in: *Plan Maandblad voor ontwerp en omgeving* 1972. 1. p. 17-67

- J.M. Fuchs en W.J. Simons, *Shelljournaal van monumenten van bedrijf en techniek* Rotterdam (Shell Nederland BV) 1976
- P. Nijhof, Industriële archeologie en ruimtelijke ordening: een terreinverkenning, in: *Stedebouw en Volkshuisvesting* (uitg. van het NIROV), 58e jrg., 11, nov. 1977, p. 516-31
- Monumenten van bedrijf en techniek Industriële archeologie in Nederland* Zutphen (Walburg Pers) 1978
- Symposium Industriële Archeologie. Inleidingen en voordrachten, gehouden voor de afdeling Werktuig- en Scheepsbouw op 19 april 1974 in de aula van de TH Delft, in: *De ingenieur* 20 juni 1974, nr. 251, p. 490-510 (met bijdragen van J.M. Dirkzwager, M.M. Rix, N. Cossons, Ph.M. Bosscher, en J.M. Bos)
- Industriële archeologie, in: *Jansu* 12 (uitg. van de Ned. Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis), jan. 1978, Eindhoven 1978 (met bijdragen van o.m. J.M. Dirkzwager, K. de Boer, Th. van Tijn en J. Bos)
- Is vakmanschap meesterschap*, Een bundel opstellen over de mensen en hun gereedschappen in de bouw, uitg. door het Bureau Studium Generale, TH Eindhoven, Eindhoven 1975
- E. Taverne, Naar een program voor de studie der industriële archeologie, in: *Strooptochten, een verkenning in de industriële archeologie* (uitg. door het Instituut voor Kunstgeschiedenis), Groningen (1976),

D. Regionaal – Nederland

- G.C.P. Linssen, De Industriële archeologie in Nederlands Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum*, XXII, 1977, p. 18-32
- A.C.M. Kappelhof, Industriële archeologie in Noord-Brabant, in: *Actum Tilliburgis*, uitg. door de Heemkundekring Tilborch, jrg. 9, nr. 2, mei 1978, p. 40-57
- Industriële archeologie en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant, in: *Stedebouw en Volkshuisvesting* (uitg. van het NIROV), 58e jrg., 11, nov. 1977, met bijdragen over monumenten van bedrijf en techniek in de Groningse Veenkoloniën, Tilburg, Den Bosch, Enschede, Groningen, Gouda en Utrecht.
- Industriële archeologie, in: *Janus* 12 (uitg. van de Ned. Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis), jan. 1978, Eindhoven 1978, met bijdragen over Breda, Tilburg en Rotterdam
- Het Land van Holland. Ontwikkelingen in het Noord- en Zuidhollandse landschap. *Tentoonstellingsgids Amsterdam Historisch Museum* Amsterdam 1978
- Carboonkolonisatie. Themanummer van *Wonen-TA/BK* over de inrichting en afbraak van de Limburgse Mijnstreek, nr. 11, juni 1974
- W. de Natris, Textiel fabrieken in Twente, in: *Jaarboek Twente* 1977, uitg. Stichting Jaarboek voor Twente, p. 16-31

Tijdschriften:

- Society for Industrial Archaeology Newsletter, ed. R.M. Vogel, Smithsonian Institution, Washington D.C. 20560, USA)

- Industrial Archaeology – The Journal of the Society for Industrial Archaeology, ed. E.L. Kemp, Department of Civil Engineering, West Virginia Univ.,
- Industrial Archaeology, The Journal of the History of Industry and Technology, ed. David and Charles, (Newton Abbot, David & Charles), in 1976 vervangen door
- Industrial Archaeology Review (Association for Industrial Archaeology), (Oxford Univ. Press England)
- Bulletin of the A.I.A. (A.I.A., The Warfage, Ironbridge, Telford, Salop TF8 7AW, England) – maandelijks
- Centrum voor Industriële Archeologie – Mededelingen (Centre d'archéologie Industrielle – Informations) (p/a Koninklijke Bibliotheek Albert I, afd. Kaarten en Plans, Keizerslaan 4, 1000 Brussel) – laatste nummer in 1976 verschenen
- W.I.A. R.U.G. – Berichten (Blandijnberg 2, 5e verd. 9000 Gent) – 8 maal per jaar
- Nieuwsbrief van de Werkgroep Industriële Archeologie van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (aanvragen bij F. Kossmann, Terweeweg 49, Oegstgeest)

Instellingen en adressen:

- Engeland:
- Council for British Archaeology, 8 St. Andrewsplace, London NW 1
- National Record of Industrial Monuments, p/a Bath University, Bath
- Ironbridge Gorge Museum Trust, Church Hill, Ironbridge, Telford Salop TF 78 RE

België:

- Centrum voor Industriële Archeologie, Kon. Bibliotheek Albert I, afd. Kaarten en Plans, Keizerslaan 4, 1000 Brussel
- Werkgroep voor Industriële Archeologie der Rijksuniv., van Gent, Blandijnberg 2, 5e verd., 9000 Gent
- Centrum voor Bedrijfs geschiedenis, UFSIA, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
- Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg (Industriële Archeologie), Jozef II-straat 30, 3e verd., 1040 Brussel

Nederland:

- Vereniging Vrienden van het T.T.C. Histechnica, Insulindeweg 20, Delft
- Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek, p/a Openluchtmuseum, Schelmseweg 65, Arnhem
- Werkgroep Industriële Archeologie van de Ned. Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, sekr. F. Kossmann, Ter Weeweg 49, Oegstgeest
- Stichting tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden van Nederland

Kleio in confectie*

Er is in het onderwijs een groeiende behoefte aan samenwerking. Op de meeste scholen voor voortgezet onderwijs bestaan teams van leraren, die eenzelfde vak geven en ook de noodzaak van "samenspel" van verschillende vakken begint steeds duidelijker vormen aan te nemen.¹

Voor het vak geschiedenis betekent dit een dubbel probleem:

1. de historici moeten in eigen gelederen een grotere éénduidigheid in hun visie op geschiedenis en geschiedenisonderwijs tot stand brengen;
2. het "onderwijsvak" geschiedenis moet "opengebroken" worden naar andere disciplines, die zich eveneens met de sociale werkelijkheid bezig houden, zoals (sociale)geografie, economie, maatschappijleer. Wat dit betreft wordt door de CML-GS geadviseerd de onderwijsgeveenden, naast een "intieme kennismaking" met de eigen discipline mee te geven:
1. een "werkbaar introductie" in de algemene wetenschapstheorie;
2. een oriëntatie in het culturele en maatschappelijke leven;
3. een "stevige" training in "teamteaching op interdisciplinair niveau".²

Hoe progressief en verdienstelijk dit alles ook moge klinken, een afdoende oplossing lijkt het me toch niet. Hoe "werkbaar" immers kan die introductie in de algemene wetenschapstheorie zijn? Of de historicus in spe gaat zijn eigen discipline profileren in de richting van een "onwetenschappelijke wetenschap"³ en dan wordt de samenwerking met andere vakken – voortgekomen uit andere wetenschappelijke disciplines – moeilijker, of hij gaat geschiedenis zien als de historische variant op de sociale wetenschappen en daarmee zal hij zich verwijderen van een groot aantal collegae historici, of – een derde mogelijkheid – hij zal vanwege de geringe concretiseringsmogelijkheden van een dergelijke introductie niet weten wat ermee aan te vangen en dan zal er voor het geschiedenisonderwijs niets veranderen.

Het advies tot oriëntatie in het culturele en maatschappelijke leven is even vanzelfsprekend als vaag, zodat er nauwelijks nieuwe impulsen voor "samenspel" van vakken van lijken uit te gaan.

Degenen, die weleens in "teams geteached" hebben, weten dat dat niet de meest gelukkige oplossing is voor

onderwijsproblemen in het algemeen en vakkenintegratie in het bijzonder. Begrijpelijk ook omdat bij het ontbreken van een duidelijk concept van wat er aan stofinhoud overgedragen moet worden, leerlingen alleen maar in verwarring geraken. Team-teaching leidt in zo'n geval tot niet meer dan het brengen van discipline-discussies tot aan de oorschelpen van de leerlingen. Het meest frustrerende van deze voorstellen is echter hun grabbeltonkarakter.

De oplossing zal mijns inziens gezocht moeten worden in het ontwerpen van een *geschiedenisonderwijs-concept*, waarin de verschillende richtingen binnen de vakdiscipline en de vakdidaktiek zich in grote trekken kunnen vinden.

Daardoor zullen de geschiedenisleraren meer onderlinge overeenstemming bereiken en tevens duidelijkere gesprekspartners vormen voor de andere (sociale)vakken. Voorwaarde voor een dergelijk concept is, dat men geschiedenis de functie van politieke en maatschappelijke bewustmaking toekent. Accepteert men die functie niet, dan wordt geschiedenis niets anders dan een individueel hobby-isme, een vak dat niet op school thuishoort, maar op de creatieve werkschuit. Anderzijds mag de relatie geschiedenis en politiek ook weer niet te nauw worden, want dan wordt het vak een catechismus voor politiek-maatschappelijke actie; een dergelijk gebruik zou het geschiedenisonderwijs reduceren tot een "Fortsetzung der Politik mit pädagogischen Mitteln".

Tussen deze twee uitersten is er overigens nog voldoende plaats voor grote verdeeldheid. Grofweg kunnen we binnen de ellips-vormige wijze waarop de historici om het verleden heendraaien, twee brandpunten, dus twee partijen onderscheiden: de partij van de geklede en die van de naakte Kleio.

De aanhangers van de geklede Kleio zien onze Muze het liefst getooid in exotische en unieke gewaden, zij rekenen het vak immers tot de humaniora en zien het meestentijds nog als een afdeling van de letterenfaculteit. Zij vallen voor het schoongeschreven verhaal en vinden dat de interesse voor geschiedenis toegeschreven moet worden aan de (romantische) belangstelling voor het vreemde, het andere, het individuele. De autonomie en eigen aard van de geschiedwetenschap moet gehandhaafd worden. Zelfs Collingwood, die afstand neemt zowel van de "antiquariaats-historici" ("The scissors-and-paste-historians")⁴, als van de irrationele, ideografische geschiedwetenschap-opvatting, zoals die aan het eind van de vorige eeuw opgang maakte,⁵ wil toch geen afstand doen van het onderscheid tussen geschiedwetenschap en de "natuurwetenschappelijke" sociale wetenschappen.⁶ Deze autonomie van geschiedenis als wetenschap heeft ook vakdidaktische consequenties. Van de geschiedenis als wetenschap gaan nauwelijks impulsen uit naar het onderwijs betreffende wat wel en wat niet onderwezen moet worden. Het onderwijs moet uit het fonds aan kennis dat de wetenschap biedt, maar datgenen halen wat in het onderwijs

*) Hoewel dit artikel mijn persoonlijke opvattingen weergeeft, heeft de discussie over het concept maatschappijgeschiedenis, zoals die binnen de sectie Geschiedenis van de NLO te Nijmegen (Gelderse Leergangen) gevoerd werd en wordt, een belangrijke bijdrage geleverd aan mijn meningsvorming. Tevens dank ik collega L. Nolet voor het correctiewerk.

bruikbaar is en er de bijpassende didaktische werkvorm bij zoeken.⁷ Het individualiserende en chronologische karakter van het vak maakt het minder geschikt om het leerpsychologisch/didaktisch verantwoord te ordenen.⁸ In deze kringen is geschiedenis vooral een "Lehr"-vak, misschien niet zozeer in de zin van "het van buiten leren" als wel in de betekenis van leren middels confrontatie van de eigen levenservaringen met de "expérience vécue" van mensen uit het verleden.⁹ Hoofddoelstelling van het geschiedenisonderwijs is persoonlijkheidsvorming. In concreto betekent dit het ontwikkelen van de individuele, kritische zin, hetgeen bereikt kan worden door het bijbrengen van een onderzoeksattitude. Hierom zijn de aanhangers van de geklede Kleio voorstanders van de introductie van bronnenmateriaal in de les en een vroege kennismaking met de geschiedenis als ambacht.¹⁰

De partij van de naakte Kleio ziet de geschiedenis louter als sociale wetenschap. Eindelijk moeten de exorbitante sluiers aan de Muze van de geschiedschrijving ontnomen worden; niet alleen haar huid, maar ook haar zenuwen, bloedvaten en botten moeten blootgelegd worden. Marx' ontdekking van de relatie tussen zijn en bewustzijn betekent voor haar een taakstelling, nl. de onthulling en ontlustering van het "verkeerde verleden". De analyse van het verleden heeft geen andere functie dan het blootleggen van de actuele machtsverhoudingen en het vergemakkelijken van de juiste partijkeuze daarin. Van hieruit accentueert zij het zich herhalende, het constante, het actuele in het historische proces. Cultuur (dus ook geschiedenis en geschiedenisonderwijs) is in deze optiek niets anders dan de vorm waarin oude en nieuwe klassen hun recht op bestaan en macht legitimeren. Niet persoonlijkheidsvorming, maar maatschappijverandering is voor haar de voornaamste functie van het geschiedenisonderwijs.¹¹ Hoewel deze geschiedbeschouwing een referentiekader voor stofkeuze biedt, ligt het gevaar van vershraling en kleurloosheid levensgroot op de loer. De geschiedenismethodes uit de DDR zijn er een voorbeeld van.¹² Een goede poging om de tegenstelling tussen beide genoemde partijen "op te heffen" — in de dubbele betekenis van het woord: afschaffen en verheffen — is Blockmans' voorstel om te komen tot een maatschappijgeschiedenis voor het voortgezet onderwijs.

Met behulp van sociale wetenschappen als geografie, economie, sociologie, rechtswetenschappen wil hij proberen een consistent interpretatiekader te ontwikkelen om historische situaties te analyseren. Het weefsel van Kleio's nieuwe gewaad komt er dan als volgt uit te zien: de scheringdraden worden gevormd door een drietal probleemvelden, te weten: problemen van:

1. ecologisch-economische aard
2. sociale aard
3. cultureel-mentale aard¹³

De inslag bestaat uit vijf maatschappij-typen, onder-

scheiden volgens hun graad van technologische complexiteit:

1. een pré-agrarische
2. een agrarisch-sedentaire
3. een agrarisch-urbane
4. een industriële
5. een agrarisch-metropolitaine samenleving¹⁴

Uitgaande van een erkenning van de uniciteit van iedere historische situatie vraag Blockmans zich terecht af wat de relevantie is van kennis betreffende zich nooit herhalende situaties.¹⁵

Zijn die "onherhaalbare wetenswaardigheden" uit de geschiedenisles in het verleden niet al te zeer door leerlingen als ballast-informatie beschouwd, die je alleen maar "uit je kop kon leren"?

Het werken met consistente probleemgebieden toegepast op vijf onderscheiden maatschappij-typen biedt een aantal voordelen, die iedere rechtgeaarde historicus na aan het hart zullen liggen:

1. Blockmans heeft zelf al gewezen op de winst, dat de actualisering niet gezocht behoeft te worden, maar in de aan te dragen stof zelf opgesloten ligt.¹⁶
2. Het tevoren geëxpliciteerde interpretatiekader voorkomt (enigszins) ideologisch misbruik van geschiedenisonderwijs. Hoewel dit kader nooit geheel waardevrij is¹⁷, kan er over gediscussieerd worden en staat het daarvoor meer open dan de sluipende beïnvloeding van leerlingen in allerlei vormen van hedendaags geschiedenisonderwijs (van de geschiedenis van "grote mannen" tot projectonderwijs toe).
3. De zo noodzakelijke distantie tussen heden en verleden blijft bewaard, waardoor geschiedenis niet vervalt tot het zo door Brands gelaakte "hodiecentrisme".¹⁸

Een ander "maatschappij-historisch model", geschikt om in het onderwijs toe te passen, levert Horst Hesse.¹⁹ In navolging van anderen wil Hesse voor het onderwijs de volgende indeling van de geschiedenis hanteren:

1. Pré-agrarische produktiewijze — pré-tribale samenlevingsvormen
2. Agrarische produktiewijze — aristocratisch-monarchale heerschappij
3. Industriële produktiewijze — democratisch-republikeinse heerschappij

Vergeleken met Blockmans' weefsel biedt de uitwerking van Hesse toch meer na-dan voordelen. Deze geschiedenisindeling is te grof: waarom bijv. de handelskapitalistische, proto-industriële produktiefase overgeslagen? De pré-agrarische fase krijgt erg veel accent. Dit klemt temeer als men bedenkt, dat de aard van deze periode toch een andere bevraging en exploratie vereist dan de andere twee.

Merkwaardig is dat Hesse de economische problemen en thema's loskoppelt van onderwerpen uit de sociaal-politieke sector. Hij wil namelijk de eerste onderwijzen in de "Grundschule" en de eerste twee jaren van de "Orientierungsstufe", terwijl hij de sociaal-politieke

thema's die duidelijk geënt zijn op bovengenoemde economische driedeling in de "Sekundarstufe I" wil behandelen. Op deze wijze gaat mijns inziens de integrale conceptie die hijzelf voorstaat verloren.²⁰

In de uitwerking van de probleemvelden gaat Hesse wat verder dan Blockmans, doordat hij bij iedere fase een aantal mogelijke thema's opsomt, zoals "vroege jachtvormen" bij de pré-agrarische produktiewijze, "kudden als voorraadschuur van vlees en grondstoffen" bij de agrarische produktiewijze en "vroege toepassing van de exploitatie van natuurkrachten" bij de industriële produktiewijze. Iedere serie deel-thema's eindigt met een thema betreffende de genoemde produktiewijze in de hedendaagse tijd. Dus: "verzamelaars in onze eigen tijd" of "primitieve akkerbouw in onze eigen tijd".²¹

Hoe verhelderend een dergelijke concretisering ook moge zijn, een nadeel is de ongelijkheid in aard en aantal van thema's. Niet iedere periode wordt bij Hesse met een identiek vragensysteem geëxploreerd. Het ontdekken van min of meer "rekurrente" patronen is zo onmogelijk. Uitgaande van Bruner's "spiral curriculum" conceptie, die gebaseerd is op de gedachte dat complexe taken moeten voortbouwen op eenvoudige²², zouden we moeten komen tot wat Wheeler²³ genoemd heeft "conceptional frameworks", m.a.w. een netwerk van basisstructuren of basisvragen.²⁴ Aan de hand van een dergelijk netwerk kunnen begrippen, principes, ontwikkelingen, etc. steeds meer verfijnd worden in het onderwijsproces, waardoor de inhoud ervan voor de leerling steeds rijker en genuanceerder wordt. Zo'n structuur van basisvragen – in het verleden al eens ontworpen door mevrouw J. Prins-Werker voor de geschiedenismethode van Annie Romein-Verschoor "Nederlandse geschiedenis in perioden" – zou er als volgt uit kunnen zien.²⁵

Mens en Waarden

- 4.5 Onderzoek; welke wetenschappen, hoe georganiseerd, geïnstitutionaliseerd?
- 4.4 Waardenoverdracht: welke taal, overlevering, literatuur/lektuur, onderwijs?
- 4.3 Waarden: godsdienst, filosofie (gedachten over leven/dood), geestelijke leiders, ideologie, versiering/kunst
- 4.2 Normen: welke deugden, welk recht?
- 4.1 Gebruiken: welke bij vreugde/verdriet, leven en dood?

Mens en Samenleving

- 3.3 Internationaal:
 - 3.3.2 militair: verovering:
 - a. beheersing
 - b. onderwerping, slavernij, bevrijding

- 3.3.1 diplomatiek:
 - a. bondgenootschappen
 - b. economische overeenkomsten
 - c. internationale organisaties
 - d. invloedsferen

3.2 Volk:

- 3.2.2 staat:
 - bestuur, verdeling van de macht, politieke partijen
 - ordehandhaving: politie/ambtenaren
 - redistributie van de welvaart: armenzorg, belastingen
- 3.2.1 maatschappij:
 - hiërarchie (verdeling van geld/goed; waarden), verenigingen, groepen, belangenbehartiging, conflicten

3.2.0 Stam

3.1 Gezin/huishouden:

kleding, voeding, gerei, produktie/consumptie, samenstelling, gewoonten/levenswijze, voortplantingsgedrag, gezag, kinderverzorging.

Mens en Werk

- 2.5 Produktiesystemen
- 2.4 Produktie-instituten:
 - bezit/beheer van prod. middelen: corporatief, particulier, collectief
- 2.3 Produktiemethoden:
 - wijze van arbeidsdeling: ambachten, manufacturen, fabrieken
- 2.2 Bestaansmiddelen (welke arbeid?):
 - gebruik van de natuur, produkten
- 2.1 Werktuigen/technieken, energieproblemen

Mens en Natuur

- 1.4 Relatie stad-platteland (urbanisatie, de-urbanisatie, reruralisatie)
- 1.3 Nederzetting:
 - waar?, hoe? (bedreiging door de natuur, bewoonbaarmaking van het land, migratie)
- 1.2 Bevolking:
 - welk volk?, waar vandaan?, omvang, constante opbouw
- 1.1 Natuur:
 - bodem, klimaat, flora, fauna

Met dit al zal bij de lezer/historicus nu langzamerhand de vraag rijzen: is dit niet de dood in de pot van zowel de geschiedenis als het geschiedenisonderwijs? Is dit niet een te gesloten systeem om de bonte veelkleurigheid van het verleden te verkennen? De beantwoording van deze vraag moet geschieden aan de hand van twee stellingen:

- 1. In het voortgezet onderwijs moeten de didaktische

voordelen prevaleren boven, wat ik zou willen noemen, "wetenschappelijk estheticisme". De leraar heeft nu eenmaal geen "Huizingaatjes-in-den-dop" voor zich.

2. In het aanbieden van veelsoortig materiaal, waarmee bovengenoemde problemen geëxploreerd kunnen worden, schuilt de mogelijkheid een tegenwicht te vormen tegen al te grote geslotenheid. Of dit in de praktijk gerealiseerd kan worden — ik geef het eerlijk toe — zal moeten blijken: het materiaal zal eerst verzameld moeten worden. Het is echter de moeite van het onderzoeken waard.

De eerste stelling verdient explicatie.

Met de keuze voor een "Blockmans"-achtig aanpak van het geschiedenisonderwijs wordt de verhalende, personaliserende aanpak zo niet afgeschaft, dan toch fiks "omgewenteld". Verhalen en personen hebben nog wel hun plaats in het geschiedenisonderwijs, maar meer als exemplen van structuren dan omwille van hun intrinsieke relevantie.²⁶ Er zijn mijns inziens grondige redenen voor een dergelijke "omwenteling": de individualiserende conceptie in het geschiedenisonderwijs, gericht op persoonlijkheidsvorming, bergt het gevaar in zich sociaal-economische processen te herleiden tot daden van grote mannen.

Dit kan voeren tot:

1. Onbewuste "Untertanengesinnung" vanuit de onderstelling, dat politiek het domein van specialisten is.
2. Versterking van fatalistische houdingen; dit is des te erger voor kinderen uit sociaal lagere milieus, omdat zij al sterk met fatalisme behept zijn.
3. Politiek darwinisme: alleen het succesvolle is goed.
4. Het ontkennen van structurele samenhangen als "voorwaarden" voor menselijk handelen.²⁷

Het is dus niet voor niets, dat veel historici en didactici, met Klaus Bergmann, roepen om een "multi-perspectivische" aanpak.²⁸ Maar, zo rijst dan toch de vraag, ontneem je door de definitieve afschaffing van de individualiserende benaderingswijze, niet de mogelijkheid aan de leerling om de stof beter te begrijpen?

Het kind is immers psychisch gevoelig voor de inleving in grote daden; moet je niet juist aanknopen bij zijn geneigdheid tot heldenverering? "Nicht nur die Persönlichkeit als solche interessiert besonders und wird besser behalten, sondern die handelnde Persönlichkeit. Der Kämpfer, der Führer haftet in der Erinnerung des Volkes, des Menschen und des Kindes".²⁹ Deze mening stoelt op de gedachte, dat leerlingen niet iedere vorm van historische kennis kunnen begrijpen: jongere kinderen zijn nog niet "structuregevoelig", alleen daden van grote mannen zijn voor hen inleefbaar.³⁰

Tegenover deze "levenspsychologische" benadering van perceptie van historische kennis staat de school van Bruner. Deze gaat uit van de hypothese: alles valt te onderwijzen, als het leerproces maar goed gesequentieerd wordt, dwz. een goed geordende opklimming in moeilijkheidsgraad vertoont.³¹ Met andere woorden:

niet de levensfase, maar de leerstoffasering bepaalt de aard van het onderwijs.

Hans Süssmuth gaat nog verder en accentueert juist de leerpsychologisch positieve kanten van een structurele benaderingswijze:

1. Het exploreren van structuren versterkt de cognitieve ordeningsfuncties en daarmee de potentie tot het scheiden van het belangrijke van het onbelangrijke.
2. Details, die opgenomen zijn in een "structuurraster", worden minder snel vergeten.
3. Het leren generaliseren van afzonderlijke feiten ontwikkelt cognitieve "transfer"-vaardigheden ten aanzien van andere feiten die onder dezelfde algemeenheid geplaatst kunnen worden. M.a.w. men krijgt oog voor "soortgelijkheid" in het feiten-materiaal.

Het structureren van stofinhoud betekent: "die Fülle historischer (einschliesslich, zeithistorischer) Phänomene als Glieder oder Gliedketten politischer, ökonomischer, sozialer, kultureller, geographischer Gefüge zu bestimmen und das Allgemeine wie das Besondere sowohl in seiner Dauer als auch in seinem Wandel sichtbar werden zu lassen".³² Maar ook de personaliserende, zelfs de verhalende methode in het geschiedenisonderwijs doet toch ook aan beeldvorming, heeft toch ook oog voor historische totaliteiten, voor "die Fülle historischer Phänomene"? Dat kan zo zijn. Maar: de totaliteit wordt hier geëxploreerd via de categorieën van genese en causaliteit. Categorieën, die wel unieke ontwikkelingen duidelijk maken, maar die bij "structureel gebruik" tot ernstige misvattingen kunnen leiden.

Zo geeft Von der Dunk in zijn inaugurale rede van 1968, getiteld "Een onwetenschappelijke wetenschap", een aantal aardige voorbeelden van het "leren" van de geschiedenis met als resultaat: het maken van nieuwe blunders. Vanuit de gedachte, dat de inderdaad unieke gebeurtenis van München in 1938 zich in de jaren '50 zou kunnen herhalen — dat wil dus zeggen "structureel" zou zijn in de relatie tussen "totalitaire" en "democratische" landen — beging men om Chamberlain's "pacifisme" te vermijden een aantal fouten, die de Koude Oorlog-sfeer onnodig verscherpten.³³ Leerlingen bijbrengen, dat er zo niet van de geschiedenis "geleerd" moet worden, maakt het noodzakelijk hun een ander gebruik van geschiedenis te leren.

Bergmann's "multiperspectivische" en Süssmuth's structurele benadering bezitten de mogelijkheid om een dergelijk "misbruik" van de geschiedenis tegen te gaan.

Tenslotte: worden genetische verklaringen niet te vaak gelijk gesteld met eenvoudige en daardoor didactisch aanprijzenswaardige verklaringen?³⁴

Misschien is daarom het hoofdbezwaar tegen de descriptieve, personaliserende aanpak in het geschiedenisonderwijs wel het feit, dat hij nauwelijks enige aanknopingspunten biedt voor sequentiëring. Unieke feiten, individuen en beelden, via de genese in serie gescha-

keld, bieden niet alleen de leerling geen cognitief houvast, maar bieden ook weinig mogelijkheden vaardigheden in historisch denken in opklimmende moeilijkheidsgraad achter elkaar in een leerplan op te nemen. Laten we ter verduidelijking van deze stelling eens kijken naar het *cruciale terrein voor de historische leerplanopbouw: de periodisering*. De verhalende, personaliserende, genetische geschiedbeschouwing hanteert (afgezien van haar voorliefde voor de exemplarische methode) in de meeste gevallen de "aspektneutrale chronologische Durchgang" (t.w. Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe, Nieuwste en contemporaine geschiedenis). Horst Hesse zegt hiervan: in de pré-industriële fase leidt dit tot voortdurende criteriawisseling voor periodisering, in de 19e en 20e eeuw worden voor tijdvakindeling steeds meer politiek – militaire criteria gehanteerd.³⁵ Hieraan zijn twee ernstige nadelen verbonden:

1. de multiperspectiviteit van het vak gaat verloren en daarmee is structurering van de stofinhoud à la Süssmuth onmogelijk.
2. de zinvolle reductie van de leerstof wordt moeilijk.³⁶ Deze laatste stelling van Hesse kan ik nog verduidelijken met de opmerking, dat "zinvol" alleen kan be-

tekenen: plaatsing van leerstof-elementen in een tevoren geëxpliciteerd referentiekader. Zo'n referentiekader komt alleen tot stand bij vaste periodiseringscriteria. Bovendien zeker als we uitgaan van Blockmans' criterium van toenemende technologische complexiteit, biedt zo'n referentiekader de mogelijkheid tot leerpsychologisch verantwoorde dosering van leerstof naar Bruner's bedoelingen.

In het voetspoor van Blockmans zouden dergelijke criteria en de erbij behorende periodisering nader ontwikkeld en "opgevuld" kunnen worden.³⁷ Mijn blik blijft daarom vol verwachting gericht op het Centrum voor Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus-universiteit in Rotterdam.

Voor veel historici zal het concept "maatschappijgeschiedenis" – toegepast op het onderwijs – te nivellerend, voor andere zal het nog niet egalitair genoeg zijn. Tot de eerste groep zou ik willen zeggen: "Buitensporige kledij past niet in onze huidige democratische maatschappij"; tot de tweede groep: "Naaktloperij past niet bij ons klimaat". Trouwens, lopen we niet allemaal in confectie?

Noten

1. Voor geschiedenis ligt er al een (ongepubliceerd) rapport van de commissie modernisering leerplan geschiedenis en staatsinrichting (CMLGS): "Samenspel van vakken" vierde versie.
2. CMLGS: o.c. blz. 11.
3. Zie H. von der Dunk: Een onwetenschappelijke wetenschap. In: *Kleio heeft duizend ogen*. Assen 1974.
4. R.G. Collingwood: *The Idea of History* Oxford (University Press), 1961 (1946), blz. 257 e.v.
5. R.G. Collingwood o.c. blz. 166/7 o.a.
6. R.G. Collingwood o.c. blz. 302 e.v.
7. "Historical knowledge, then, has for its proper object thought: not things thought about, but the act of thinking itself. This principle has served us to distinguish history from natural science on the one hand, as the study of a given or objective world distinct from the act of thinking it, and on the other from psychology as the study of immediate experience, sensation and feeling, which, though the activity of a mind, is not the activity of thinking", blz. 305.
8. Het verwijt van Greep en Gieles aan "de" wetenschap in hun reactie op Messing's kritiek op het onderbouwrapport bevestigd hoe frustrerend de koelheid van de wetenschap voor de mensen in het onderwijs is, temeer omdat ze zelf steeds weer hun liefde voor de wetenschap demonstreren. J. Greep en P. Gieles: Vakwetenschap en vakdidaktiek. In: *Kleio* 19e jrg. 1, 1978, blz. 184.
Hoewel hij niet de houding van afgewezen minnaar aanneemt, irriteert ook Toebe's de inertie van de geschiedwetenschap ten opzichte van vakdidaktiek en onderwijs. Zie *Kleio*, 16e jrg. 4; 1975, blz. 158/9.
9. Mark Krug (Bruner's New Social Studies. A Critique, in: Gross, McPhie, Fraenkel: *Teaching the Social Studies* Scranton, Penns 1969), heeft J.S. Bruner's "Man, a course of study", waarin een basiscursus "mens en samenleving" gepresenteerd wordt aan de hand van een eskimo-samenleving, als fundament voor een geschiedenislerplan verworpen, omdat hij vindt dat geschiedenis geen exact vak is en geen vaste structuur heeft.
Zie ook: L. Dalhuizen e.a.: *Geschiedenis op school* Groningen 1976, blz. 71.
10. H. Buszello hanteert de term "Lehren" in deze betekenis. "Gesetze" und "Lehren" als Problem und Aufgabe des Geschichtsunterrichts, *GWU* 27, no. 11, 1976.
11. Zie als voorbeeld hiervoor de videoband: "Old Burgerweeshuis in Sneek, Mavo-versie: werken met bronnen" van het "Gezelschap van vakdidaktici in Nederland", 1975.
12. M.C. Brands: Het verkeerde verleden. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 90, 1975 met name blz. 185.
13. H. Hesse: Periodiseringsmodellen und ihre curricularen Konsequenzen, in: *GWU* 27, no. 11, 1976 blz. 349 en 350.
14. W.P. Blockmans: Maatschappijgeschiedenis in het voortgezet onderwijs, in: *Kleio*, 18e jrg. 6/7, 1977, blz. 460.
15. Blockmans o.c. blz. 462. Het lijkt mij beter bij 3 en 5 de term "agrarisch" te vervangen door "ruraal".
16. Blockmans o.c. blz. 460.
17. Blockmans o.c. blz. 462.
18. Achter Blockmans' model zijn de volgende vooronderstellingen te signaleren: 1e. ondanks zijn afwijzen van een Europa-centrische periodisering sluipst via zijn typologie volgens de graad van complexiteit toch een *evolutionistische* kijk op het historische proces binnen; 2e. *functionalistische* denkpatronen, die waarschijnlijk voortkomen uit het zware accent, dat Blockmans legt bij de ecologie. De volgende passage lijkt me typisch functionalistisch: "De grote konstanten in het menselijk bestaan zijn immers de mens zelf en zijn milieu. Fundamenteel biedt een bepaald milieu aan een menselijke gemeenschap slechts een beperkt aantal mogelijkheden. Vergelijkende waarneming laat toe vast te stellen dat gemeenschappen een *ontegensprekelijke logika* aan de dag leggen bij de bepaling van hun levensvoorwaarden. De mogelijkheden van een bepaald milieu om aan de behoeften van een samenleving te voldoen, kunnen niet gemakkelijk veranderd worden", blz. 461.
In dit toch nog experimentele stadium van gebruik van het maatschappijhistorische model lijkt me een discussie hierover echter irrelevant.
19. M.C. Brands o.c., blz. 184. Brands slaat in zijn aversie tegen "Gegenwartsbezug" wel wat erg ver door.
20. H. Hesse, zie noot 12.
21. H. Hesse o.c., blz. 351/2.
22. L. Dalhuizen e.a.: o.c. blz. 70/1.
23. D.K. Wheeler: *Curriculum process* London 1967.
24. E. De Corte e.a.: *Beknopte didaxologie* Groningen 1972, blz. 99.

25. Ik heb bij het hiernavolgende ontwerp dankbaar gebruik gemaakt van het vragensysteem uit deze in 1936 verschenen methode.
26. Deze aanpak, die in didactische kringen de "personifiërende" wordt genoemd kent een aantrekkelijk voorbeeld in de bij de "Oxford University Press" verschijnende serie "People of the Past".
27. K. Bergmann: Personalisierung im Geschichtsunterricht Erziehung durch Demokratie. In: *Anmerkungen und Argumente* Bd. 2, Stuttgart 1972, blz. 61 e.v.
28. "Die Darstellung und Betrachtung von verschiedenen Standorten zeigt unterschiedlichste historisch-schichtenspezifische Interessen und Bedürfnisse, Einstellungen und Motivationen, Wertvorstellungen und Normen auf, die von Perspektive zu Perspektive, von Schicht zu Schicht oder von Klasse zu Klasse zum Teil erheblich divergieren, und verlangt den Schülern schwierige Gedankliche Operationen ab, die aber zur Erfassung einer jeweiligen Gegenwart einfach notwendig sind und eingeübt werden müssen: K. Bergman o.c. blz. 99.
29. W. Küppers: *Zur Psychologie des Geschichtsunterrichts* Berlin/Stuttgart, 1961, blz. 78.
30. In een wat meer genuanceerde vorm hangt hier te lande Toebes deze gedachte aan: "De stofkeuze zal rekening houden met de leeftijdsfase van de leerling", in: J. Baalbergen en H. van der Veen: Leerstofkeuze en . . . verder. *Kleio*, 18e jrg. 9 – 1977, blz. 767.
31. Dit is de stelling "that any subject can be taught effectively in some intellectually honest form to any child at any stage of development" in: J. Bruner: *The Process of Education*, Cambridge, Mass, 1965. Geciteerd uit: L. Dalhuizen e.a.: o.c. blz. 71. In dit verband noemt Toebes Bruner's werkhypothese "wel aardig". Hoe genuanceerd Toebes' standpunt ten aanzien van Bruner is, moge blijken uit het feit dat hij proefnemingen met genoemde hypothese "ten zeerste toejuicht", L. Dalhuizen e.a. blz. 97.
32. H. Süßmuth: Geschichtsdidaktik im Spannungsfeld der Curriculumrevision. In: *Anmerkungen und Argumente* Bd. 1, 2, Stuttgart 1972, blz. 290.
33. H. von der Dunk o.c., blz. 13/14. Von der Dunk geeft nog meer voorbeelden.
34. G. Wagner: Vereinfachen und Elementarisieren. Versuch einer Klärung. In: *GWU* 28, no. 11, 1977, blz. 687.
35. H. Hesse o.c., blz. 348.
36. H. Hesse o.c., blz. 349.
37. Ook Brands klaagt over het ontbreken van enig synthetisch gezichtspunt in onze dagelijkse informatie en ziet als een van de belangrijkste functies van de geschiedwetenschap het verschaffen van zo consistent mogelijke referentiekaders. M.C. Brands blz. 187.

Uit de Vereniging

PEDAK-COMMISSIE

GESCHIEDENIS IN DE BASISCHOOL EN DE ONDERWIJZERSOPLEIDING

Een nieuwe rubriek.

"Geschiedenis in de basisschool en de onderwijzersopleiding", een nieuwe rubriek in "Kleio", waarvan wij hopen, dat zij snel een vertrouwd onderdeel van "Kleio", zal worden voor de lezers. Met deze rubriek streeft de commissie de volgende doelen na:

- informatie geven over het werk van de commissie;
- informatie verschaffen over recente ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs in de basisschool en de onderwijzersopleiding;
- bespreking van nieuwe hulpmiddelen (in de ruimste zin van het woord) ten behoeve van het geschiedenisonderwijs in de basisschool en de onderwijzersopleiding.

De behoefte om meer "naar buiten" te treden als commissie was al geruime tijd aanwezig. Daartoe maakten we o.m. (ook) gebruik van andere bladen dan "Kleio" om onze ideeën over het geschiedenisonderwijs in de basisschool en de Pedagogische Akademies uit te dragen. Met name de collega's in de basisschool vormen een groep, die wij niet via "Kleio" bereiken. Daarnaast was onze informatie tēn behoeve van onze collega's werkzaam aan de Pedagogische Akademies via "Kleio" – afgezien van het speciale PEDAK-KLEIO-nummer in de jaargang 1977 – wel erg indicenteel en ongestructureerd.

Het idee ontstond om een eigen, onregelmatig verschijnend informatiebulletin te verspreiden, speciaal over de problematiek van het geschiedenisonderwijs in de basisschool en de onderwijzersopleiding. Toen wij dit idee eens voorlegden aan de verenigingsvoorzitter, bleek deze niets te voelen voor zo'n aparte uitgave. Zijns inziens behoorde die informatie een plaats te hebben in "Kleio" en hij onderstreepte deze visie tijdens zijn jaarrede op 15 april 1978: "Het lijkt mij, dat wij de mensen moeten bereiken, door ze iets te bieden. Dat zal dan nog niet altijd meevallen en wij zullen misschien voor onszelf een stukje herkenbaarheid verliezen. Kleio zal er met een basisschoolrubriek en een L.B.O.-afdeling anders uitzien, dan we nu gewend zijn. Dat dienen we ons goed te realiseren. Activiteiten zullen ontplooid moeten worden, bestemd voor collega's in bepaalde typen onderwijs, voor wie tot op heden niet overdreven veel gebeurde". En sneller dan wij zelf gehoopt hadden is het overleg over deze zaak met de "Kleio"-redactie afgerond en start deze nieuwe rubriek.

We hopen dat deze pagina's niet alleen gelezen zullen worden door collega's "uit bepaalde typen onderwijs". Herhaaldelijk blijkt uit publikaties in "Kleio" en elders, dat erg gemakkelijk zonder kennis van zaken geoordeeld wordt over onderwijstypen, waar de betrokkenen zelf niet in thuis zijn. Voor zover het de basisschool en

de onderwijzersopleiding betreft, zullen wij naar vermogen bouwstenen aandragen, die het de lezers van "Kleio" uit andere schooltypen mogelijk moeten maken om zicht te krijgen op wat er gaande is op geschiedenisegebied in het primair onderwijs en in de opleiding voor het primaire onderwijs. Want uiteindelijk — daar zullen we het toch met elkaar over eens zijn — zal het ideaal van een longitudinale planning ook voor geschiedenis gestalte moeten krijgen en daarvoor is allereerst veel meer informatie over wat er gaande is in de verschillende schooltypen op het gebied van het geschiedenisonderwijs nodig.

De PEDAK-COMMISSIE aan het werk

Jaarlijks doet onze commissie verslag van haar werkzaamheden via het jaarverslag voor de jaarvergadering van de vereniging. Voor 1978 treft men in "Kleio"-1978-12 dit verslag aan. Gezien het karakter van een jaarverslag is de opzet ervan weinig gedetailleerd en nogal oppervlakkig: in grote lijnen krijgt men een indruk van de werkzaamheden van onze commissie.

Een duidelijker beeld van — één van — onze activiteiten heeft U aangetroffen in "Kleio"-1979-1, waarin uitgebreid verslag gedaan is van ons experiment met een regionale conferentie over regionale geschiedenis, specifiek bedoeld voor studenten, die in het derde studiejaar van de Pedagogische Akademie geschiedenis hebben gekozen.

Op 11 januari van dit jaar waren we als commissie een hele dag bijeen in ons trepunt "De Poort van Kleef" te Utrecht. De punten, die momenteel onze aandacht het meeste vragen zijn de konsumentenrapporten van nieuwe geschiedenismethoden en een reactie op de nota "Samenspel van vakken en geschiedenisonderwijs" van de C.M.L.G.S.i.a.

Wij zijn bezig aan een herziening van de criteria voor de konsumentenrapporten en op basis van die herziene criteria hopen we dit jaar te komen met rapporten van de methoden "Mensen maken geschiedenis", "Sleutel tot het heden" en "Mobiel".

Als commissie hebben we gemeend — overigens na lange aarzeling — een reactie te formuleren op de C.M.L.G.S.-nota "Samenspel". Via "Kleio" zult U er meer van vernemen, zodra onze reactie een definitieve vorm gekregen heeft.

Wat is er op de markt?

Zoals we hiervoor aangaven, willen we in deze rubriek aandacht vragen voor nieuwe uitgaven. Vaak horen we echter pas beginnende collega's aan onderwijzersopleidingen eerst verzuchten: "hoe krijg je een overzicht van

wat er allemaal voor geschiedenis in de basisschool al op de markt is?"

De enige adviezen, die je dan kon geven, waren: een bezoek aan een leermiddelenexpositie (een permanente of een reizende) of het verzamelen van catalogi van de verschillende uitgeverijen.

Sinds kort kunnen we daaraan toevoegen: bestel code-nummer 10.83 van het "Contactorgaan voor de innovatie van het onderwijs", samengesteld door de informatiegroep van de Werkgroep Documentatie Onderwijs en Opvoeding (W.D.O.O.), getiteld "Een overzicht van aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting, biologie, natuurkunde, verkeer, wereldoriëntatie".

Hoewel ook deze lijst van uitgaven niet volledig is, er best kritiek te uiten is in de trant van waarom heet Wolters-Noordhoff vaak Wolters-Nijhoff en waarom staan Ter Haars vier delen "Geschiedenis van de lage landen" in deze rij van uitgaven voor de basisschool (bestemd voor klas 5 en 6!), het overzicht maakt het mogelijk om meer gericht te zoeken. En dat is al een heel verdienstelijk resultaat van deze uitgave.

* Verkrijgbaar bij J. Arts — secretaris van de W.D.O.O., Postbus 482, 5201 AL 's Hertogenbosch, f 2,00 exclusief porto.

Een nieuw hulpmiddel voor de bovenbouw van de basisschool — maar waarvoor?

H.H. Kole — *Wegwijs in onze geschiedenis. Handboekje bij het geschiedenisonderwijs* — Gorinchem — z.j. (1978) — De Ruiter bv. — 28 pag. — f 6,85.

Dit nieuwe hulpmiddel voor het geschiedenisonderwijs in de basisschool is een kleurrijke uitgave, gebaseerd op de volgende pagina-indeling: een horizontale, rode balk boven aan de bladzijde structureert de pagina in drie kolommen: "jaartal", "gebeurtenis" en "situatie". In de kolom "jaartal" een verticale, gele tijdbalk met jaartallen; ernaast — in de kolom "gebeurtenis" — een verticale, groene balk met gebeurtenissen. En onder "situatie" vinden we beschrijvingen met veelkleurige kaartjes. Onder aan de pagina een tijdbalk van 2000 v. Chr. tot 200 na Chr., met verschillende kleuren per periode. Opvallend is, dat er geen onderscheid gemaakt wordt in prehistorie en oudheid; de grenzen zijn 500, 1500 en 1800. Onder deze tijdbalk een nieuwe met daarop uitgevergroot de geschiedenis, die op de pagina aan de orde is, in de kleur van de desbetreffende periode. Ik schreef al: een kleurrijke uitgave.

Op bovenaangegeven wijze wordt de "hele" geschiedenis van "ons land" doorlopen van prehistorie tot heden. De samensteller is daarbij uitgegaan van het traditionele beeld van wat geschiedenis moet zijn in het lager onderwijs: vooral politiek-militaire feiten. Zo vinden we exact in jaartallen weergegeven alle stadhouders en vorsten. Verder zeer gedetailleerd de gebeurtenissen uit de tachtigjarige oorlog met bijna twintig jaartallen. Het

jaartal 1600 zal men in dit rijtje tevergeefs zoeken (heeft de V.G.N. dan toch succes met "*Afrekenen met 1600*"?!), maar in de tekst wordt de slag bij Nieuwpoort wel opgevoerd. Ook heel uitgebreid de zeventiende eeuwse toestanden: het stadhouderloos tijdperk, de Engelse oorlogen etc. Kortom oude wijn in een zeer fleurige verpakking met zo hier en daar een niet-politiek feitje, zoals 1839 de eerste trein, 1932 de Afsluitdijk, 1961 de eerste mens in de ruimte en- het laatste jaartal uit de rij – 1964 Aardgasbel in exploitatie.

Dit alles in 28 pagina's en dat kan niet anders dan tot enorme abstracties leiden. Korte zinnen, vol informatie, die niet begrijpelijk zijn voor kinderen. Of zulke korte notities, dat de historische juistheid in het geding komt. Een voorbeeld van het eerste op pagina 5: "Zijn rijk bestuurde hij (=Karel de Grote) via een leenstelsel". Punt! En van het tweede, op pagina 6: "Na de invallen van de Noormannen behoorde ons land tot het Duitse Rijk". Punt! Of op pagina 8: "Na de 13e eeuw nam het aantal steden snel toe. De meeste van deze steden waren lid van een machtig verbond van handelssteden: De Hanze" met daar dan bij een kaartje met o.a. Alkmaar, Haarlem, Amsterdam, Leiden, Dordrecht, Rotterdam, Gouda, Veere, Brugge . . . Het verbalisme viert hoogtij door het ontbreken van illustraties, maar dat hadden in dit politiek-militaire verhaal slechts vorsten en legeraanvoerders kunnen zijn. De kaartjes – enigszins in de stijl van die van "Geschiedenis in Onderwerp en Opdracht" – ondersteunen de tekst goed. Nergens staat in het boekje aangegeven wie Koe is en wat zijn uitgangspunten voor het samenstellen van dit boekje waren. Ook zal men tevergeefs zoeken naar de bedoeling van deze uitgave. Alleen de cryptische ondertitel staat tot onze beschikking! Gaan we uit van het begrip "handboek" dan zou – en daar lijkt me geen bezwaar tegen – "*Wegwijs*" een plaats kunnen krijgen in ons documentatiecentrum. Als naslagwerkje is het via de chronologische opzet nog wel toegankelijk. Was dit de bedoeling, dan had men toch wel een register kunnen toevoegen. Ander gebruik? Ik zou het niet weten. Klassikale invoering lijkt me zeer af te raden vanwege de sterk verouderde stofkeuze en het gevaar – want daar leent het boekje zich toch weer zo prachtig voor als aangekleed jaartallenboekje – tot zinloos memoriseren van veelal niet zinvolle zaken.

Niveaoverschil tussen basisschool en L.B.O.?

Collega Groenhuis stelde in "Kleio" – 1978 – 11 het probleem aan de orde van de niveaoverschillen tussen de diverse schooltypen. Hij signaleerde – terecht – dat er voor verschillende schooltypen dezelfde uitgaven van schoolboeken aangeboden worden door uitgevers. Bestaat er ook een niveaoverschil tussen de basisschool en het lager beroepsonderwijs? Ieder zal – gegeven alleen al de naam basisschool – deze vraag direct met "ja" beantwoorden. Zo niet de uitgeverij Spruyt, Van

Mantgem en De Does (S.M.D.), die de geschiedenis-methode "Mensen maken geschiedenis" zowel aanbiedt voor basisscholen als voor scholen in het lager beroepsonderwijs! Verdere gegevens in "Het Schoolblad" van 21 december 1978 (pag. 12).

Historische kinderboeken – een citaat

"Ik hou ontzettend veel van historische boeken, toch had ik op school een geweldige hekel aan geschiedenis. Die hekel kwam dan vooral omdat je allerlei jaartallen en feitjes uit je bol moest leren. In de vierde klas van meneer Sevat vond ik geschiedenis wel erg fijn. Dat kwam vooral omdat hij zo heerlijk kon vertellen over historische figuren. Zo zie ik nu nog voor me hoe Johan van Oldebarneveldt tekeer ging tegen Maurits en hoe rechtep de oude Johan daarna naar het schavot liep. Ja, dan was geschiedenis fijn! Dit fijne gevoel krijg ik ook over me als ik boeken van Thea Beckman of Tony Vos lees. Maar de kroon spannen toch wel de boeken van Rosemary Sutcliff.

Arno Wamsteeker in een bespreking van R. Sutcliff – "Marc de Verschoppeling" in: "Schoolradio. Luisterwijzer" (K.R.O.) – december 1978 (nr. 4), p. 44.

"MOBIEL" – een geschiedenisleergang voor de basisschool.

"Hoe u het geschiedenisonderwijs op uw school echt kunt vernieuwen zonder u in een gewaagd avontuur te storten", een zinnetje uit een overzichtelijke folder van 12 pagina's over de uitgangspunten en de opzet van deze methode. Aan te vragen bij Wolters-Noordhoff b.v. – Postbus 58 – 9700 MB Groningen.

Cees van der Kooij

secretaris

Mededelingen

GESCHIEDENISSCRIPTIE-PRIJSVRAAG

Ook in 1979 organiseert de redactie van KEESINGS ONDERWIJSBLADEN Antenne, Blikopener en Reflector, in samenwerking met de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN), haar langzamerhand traditionele geschiedeniscriptie-prijsvraag voor eindexamenkandidaten van het MAVO, het HAVO en het VWO.

Leerlingen in deze takken van het onderwijs die geschiedenis in hun eindexamenpakket hebben en in 1979 eindexamen doen, kunnen de voor hun eindexamen voorgeschreven geschiedeniscriptie inzenden.

De jury bestaat uit vertegenwoordigers van de VGN, van de Rijksuniversiteiten van Leiden en Utrecht, en

van de Raad van Advies van Keesings Onderwijsbladen.

De inzendtermijn sluit op 15 maart a.s. De scripties moeten gezonden worden naar: redactie Keesings Onderwijsbladen, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht.

NIEUWE KORTE NIAM-CATALOGUS

Eén van de belangrijkste taken van de Stichting Nederlands Instituut voor Audiovisuele Media is het distribueren van audio-visuele programma's voor het onderwijs. Daartoe beschikt het NIAM over een mediatheek met film-, video- en geluidsdia-programma's, die toegankelijk is gemaakt door de driedelige, losbladige "grote catalogus".

Ten gerieve van de gebruiker is bovendien al geruime

tijd een zogenaamde "korte catalogus" beschikbaar, waarvan zojuist een geheel herziene en bijgewerkte herdruk is verschenen.

Deze "korte catalogus" bevat van ieder programma de basisgegevens (vertoningsduur; gebruiksdoel; productiejaar, etc.) en een korte beschrijving van de inhoud. Bovendien is de catalogus voorzien van een alfabetisch titel- en trefwoordenregister en van een systematische indeling volgens SISO, waardoor deze catalogus een handig (en handzaam) hulpmiddel kan zijn bij de keuzebepaling.

De 175 pagina's tellende — in A5-formaat uitgevoerde — herdruk van de korte catalogus kan worden verkregen door f 7,— te storten op postrekening 58 67 43 t.n.v. de Stichting NIAM, Den Haag, met als vermelding: "korte catalogus".

Reacties

INHOUDSANALYSE VAN GESCHIEDENISBOEKJES

In het tiende nummer van *Kleio* geven Van Gastel en Keizer een verslag van hun inhoudsanalyse van 140 schoolboekjes uit de periode 1878-1976. Ik wil een paar opmerkingen maken en wel uit belangstelling en waardering voor dit monnikenwerk dat de inhoudsanalyse meebrengt. Hopelijk dragen ook deze opmerkingen bij tot verder onderzoek en ook tot nog meer doorwrocht onderzoek. Ik maak de opmerkingen vanuit een bezig-zijn met deze geschiedenisboekjes gedurende geruime tijd.

De onderzoeksopzet is me duidelijk: verschillen tussen levensbeschouwelijk al of niet bepaalde boekjes en dat over drie perioden; veranderingen dito. Inderdaad is er nauwelijks of geen onderzoek in deze zin gedaan, althans in Nederland over Nederlandse boekjes. In Duitsland en Frankrijk is er meer. De veranderingen en verschillen worden gezocht in drie dimensies: godsdienst, sociaal systeem, onderwijs.

Deze laatste — het onderwijs — is een wat onduidelijke categorie. Men zou denken, dat de auteurs de boekjes op dit onderwerp onderzochten. Wat vermeldt het boekje over onderwijs? Nu blijkt echter, dat het om vooral methodische aspecten van deze schoolboekjes gaat: hebben zij b.v. reproducerende vragen, illustraties, kaartjes . . . ? Men zou m.i. onderscheid moeten maken tussen een analyse van de inhoud-aan-geschiedenis en een analyse van methodische aspecten. We moeten even vooruitzien naar tabel 86. Daar treft men een heterogene hoeveelheid items aan, die tot verschillende kanten van het schoolboekje voor geschiedenis behoren.

De veronderstelling "hoe meer woorden aan een zaak besteed, hoe meer aandacht" is binnen bepaalde grenzen aannemelijk. Men kan haar ook sterk aantasten. Hangt het niet erg van de aard van de gebruikte taal af, of er veel of weinig woorden worden gebruikt? Beschrijvende taal gebruikt meer woorden dan de informatieve taal van de leerboekjes. Auteurs maken trouwens geen melding van een onderscheid tussen lees- en leerboekjes (waarvan de tijdtafels nog een aparte categorie vormen). Moeten we begrijpen, dat met woorden hier trefwoorden worden bedoeld? Graag zouden we weten, welke woorden als trefwoorden worden gekozen. Hoe luidden in deze de voorschriften voor de co-deurs?

De onderzoekspopulatie lijkt mij te laag genomen. Als ik het aantal van c.80 titels vergelijk met de c.250 titels die ik vond voor de periode 1857-1940 (80 jaar) dan is er waarschijnlijk teveel gemist. Komt dat door de handelwijze om instanties aan te schrijven. Uitgeverijen hebben waarschijnlijk niets opgeleverd!? Moet men zo'n speurtocht niet beginnen in catalogi, met als eerste Brinkman's?

Over de waarde van de steekproef durf ik me niet uit te laten. Wel is buiten beschouwing gelaten het relatieve gewicht, dat een boekje heeft gehad. Nu kan men zeggen: we analyseren de boekjes en niet de feitelijke invloed. Maar wordt die invloed niet eigenlijk verondersteld, als men het van belang vindt schoolboekjes te analyseren en te interpreteren?

De gekozen verdeling van drie boekjes per cel (één van de 9 cellen van de matrix) is wellicht verdedigbaar. Toch blijft de moeilijkheid me plagen: het boekje van Laarman van c.1900 treft men nog aan in 1959! Dat mag men ook verwachten van een goedkoop tijdtafeltje

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener*

Een boeiend aspect van geschiedenis is het heden herkennen door het verleden. Daar komen Uw leerlingen niet altijd aan toe. Het leerplan stelt wel dat "de historische ontwikkeling tot heden" gekend moet worden, maar over het laatste stuk bestaat erg weinig lesmateriaal. Zodat dat stuk moderne geschiedenis waar Uw leerlingen de meeste interesse voor hebben vaak onderbedeeld blijft.

Keesings Reflector en Blikopener bieden een oplossing voor deze onbevredigende situatie. Keesings Reflector en Blikopener behandelen de geschiedenis vanuit de actualiteit. Zo worden Uw leerlingen beter in staat gesteld verbanden te leggen en historisch inzicht te verwerven. Naast informatie geven Reflector en Blikopener opinies van betrokkenen en deskundigen. Zo kunnen Reflector en Blikopener goed gebruikt worden als leermiddel of als aanvulling op de les, evenals voor het maken van scripties.

Keesings Reflector is een blad voor leerlingen van de hoogste klassen van het VWO, van het MEAO en het Hoger Beroepsonderwijs. Reflector bestaat uit 32 pagina's in magazine vorm.

Keesings Blikopener is een tijdschrift voor leerlingen van het MAVO, het MBO en de middenklassen van het VWO en HAVO. Keesings Reflector en Blikopener verschijnen elke maand (8x per jaar, vakanties niet).

Via onderstaande bon ontvangt U vrijblijvend meer informatie met enkele afleveringen. Wel even de moeite waard. Doen!

*** Onderscheiden door de Vereniging van Geschiedenisleraren (V.G.N.) met de Huib de Ruyterprijs 1978 voor de bijdrage aan de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs.**

**Systemen Keesing B.V. Antwoordnr 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44.**

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzending t.a.v.

Datum Postcode

als van P. Best en anderen. Maar dat het geprononceerd roomse boek van Doodkorte ontbreekt is echt een te grote omissie. Als men geïnteresseerd is in specifiek r.k. geluid is dat niet zo vaak herdrukte boek toch van groot belang.

Over feitelijke analyse kan ik niet veel zeggen. Men moet bewondering hebben voor de akribie waarmee zoveel gecijferd is. Hopelijk hebben de auteurs hulp van een rekenmachientje om dit intensieve werk te verlichten.

Ondertussen ben ik toch op pagina 918 aangekomen. De vraagstelling is m.i. — zoals reeds opgemerkt — dubbelzinnig. Ze is, voorzover het om "didaktische" aspecten gaat ook te weinig onderwijskundig. Men moet dan immers spreken in termen van onderwijskundige analyse.

Of een boekje "histoire de bataille" of "beschavingsgeschiedenis" geeft, is een vraag over de inhoud-aan-geschiedenis. Men moet dan de aard van de gegeven historie aanduiden. Natuurlijk heeft dat zijn implicaties voor het didaktisch én voor het pedagogisch karakter van het geschiedenisonderwijs en zijn schoolboekjes. Trouwens, de pedagogische aspecten worden misschien niet door de auteurs onderkend. Terwijl men wellicht verkeerd doet de historische waarde van de inhoud van deze schoolboekjes serieus te nemen. Is de doelstelling van dit geschiedenisonderwijs niet veel meer moraliserend c.q. pedagogisch?

De auteurs geven zelf begrenzingen van hun onderzoek c.q. hun verslag aan. Ongemerkt hebben mijn opmerkingen een wat ongunstige toon gekregen. De bedoeling blijft vóór alle aanmerkingen waardering te tonen voor het verrichte werk. Ook de kritiek (in de zin van "onderscheidende blik") is als uiting van waardering bedoeld. Hopelijk gaan deze auteurs en anderen, zoals ik, verder met dit bescheiden maar boeiende werk van de historie van de schoolboekjes.

Nijmegen

drs. G.J. van Dam

EEN NOGAL SUGGESTIEVE BOEKBESPREKING OVER PROJEKTONDERWIJS

Dat een objectieve weergave van de werkelijkheid niet bestaat, zal intussen elke historicus wel duidelijk zijn; naar een zekere objectiviteit mag men echter wel streven. Dat de vakdidaktikus geschiedenis van de K.U. Nijmegen, de heer J.G. Toebes, dat — bewust of onbewust — in zijn boekbespreking van *Theo Jansen/Anne-Ruth van Kammen, Projektonderwijs, Kleio, 19e jrg. 7-1978*, niet doet, stelt ons teleur.

Zonder het eens te hoeven zijn met projektonderwijs zou hij op zijn minst geprobeerd kunnen hebben minder slordig met citaten om te springen en in plaats van suggestieve denkpuntjes de lezer de informatie te geven, die deze voor een redelijke beoordeling van het boekje nodig heeft. Een voorbeeld: bij het kiezen van

het projektthema worden de argumenten, die de leraren in Wageningen ertoe brengen meestal zelf het thema vast te stellen en die uitvoerig in het projektboekje worden beschreven (!), niet vermeld. Dat hij hierbij zinspeelt op een eenduidig denkende, misschien wel indoktrinerende opstelling van de schrijvers, blijkt aan het slot van de bespreking. De keuze van woorden als "historisch materialisme", hetgeen hij "een vorm van 'eenduidig denken'" noemt, zonder in te gaan op wat de schrijvers onder het begrip "eenduidig denken" vatten, is echter de zijne.

Wat de heer Toebes tot deze bespreking lijkt te hebben aangezet, is de vermeende bedreiging door het projektonderwijs van geschiedenis als vak. Inderdaad beoogt projektonderwijs meer dan *alleen* inzicht in historisch perspectief via een zeer gestructureerde vakmatige aanpak. Het wil leraren en leerlingen niet in vakjes duwen maar een totalere persoonsontwikkeling (van leerling en leraar) mogelijk maken: hierbij gaat het om leerlingen te leren samenwerken, zelf het leerproces bepalen, eigen verantwoordelijkheid dragen en een niet in vakken opgesplitste werkelijkheid onderzoeken. Voor de heer Toebes bestaat schijnbaar geen andere dan in vakken opgesplitste werkelijkheid. Uit zijn eerste vraag "welke rol elk vak in het geheel heeft en hoe en of dat vak daarin tot zijn recht komt" kunnen we niet anders konkluderen. Dat de schrijvers vakkennis niet in twijfel willen trekken (p. 122), vergeet de heer Toebes gemakshalve te vermelden. Is "liefst 7 à 8 lessen per week" projektonderwijs, op te brengen door een tiental vakken gedurende een half jaar (in de onderbouw!), zoveel voor een onderwijsvernieuwing, die heel wat minder dan het traditionele onderwijs leerlingen in een keurslijf drukt en eindelijk misschien een gelijkwaardiger verhouding tussen leraren en leerlingen mogelijk maakt? Waarom gaat de heer Toebes daar niet op in? Als geschiedenisleraar heb ik ervaren dat dit toch een stukje schoolwerkelijkheid is, waarmee elke leraar — en niet alleen de idealistische — iedere dag weer wordt gekonfronteerd.

Is het overigens wel helemaal eerlijk naar aanleiding van het boekje "Projektonderwijs" de schrijvers "min of meer anarchistische opvattingen" (het a-historische gebruik van het begrip anarchisme nog daargelaten) toe te schrijven, terwijl bij *goed* lezen van het boekje wel degelijk blijkt dat de schrijvers een bepaalde vorm van structureren, namelijk "projektmatig ingrijpen" grote aandacht geven. Als de heer Toebes onder structuren verstaat, dat de leraar voor de leerlingen uitmaakt wat, hoe, hoe snel enz. de leerlingen moeten leren, wordt er binnen "het" projektonderwijs inderdaad niet gestructureerd!

Tot slot vraag ik me af, of de heer Toebes door deze bespreking niet zijn steen bijdraagt tot een angstige reaktie van leraren, die uiteindelijk elke vorm van onderwijsvernieuwing in de weg zal staan.

Jan Snickers, Beyensstraat 21, Nijmegen.

C.E.G.E.S.

Hoe zeg ik het mijn kinderen.

Het lijkt nodig enige opmerkingen te maken naar aanleiding van het standpunt door het Bestuur van de V.G.N. ingenomen ten aanzien van het rapport van de C.E.G.E.S. en de overwegingen van de Adviescommissie (Kleio 19e jaargang no. 12 — 1978, p. 1037 en 1038).

V.W.O.-leerlingen kiezen in hun vierde jaar een pakket van zeven, Havo- en Mavo leerlingen in hun derde jaar een pakket van zes vakken, waarin zij eindexamen doen. De leerling laat zich hierbij leiden door een aantal factoren zoals o.a. zijn capaciteiten, zijn belangstelling, het nut dat een bepaalde keuze voor zijn toekomst kan hebben, het oordeel van zijn leraren en ook door moeilijk grijpbare factoren waarvan Cornelis Verhoeven er in het Weekblad voor Leraren van enige tijd geleden een treffend signaleerde (vrij citaat): "Pietje lette goed op welke vakken Fientje koos want hij had gemerkt dat zij twee borstjes had en de andere meisjes nog maar een". Het keuzeprocess is voor veel leerlingen een moeizame affaire omdat ze aan een keuze nog niet toe zijn.

Aardrijkskunde en Geschiedenis hebben — evenals in iets mindere mate economie, biologie en frans — voor Havo- en Mavo leerlingen nauwelijks specifieke waarde om Hoger en Middelbaar Beroeps Onderwijs met succes te kunnen volgen. Met wat nuanceringen geldt voor V.W.O.-leerlingen hetzelfde inzake een opleiding aan Universiteit of Hogeschool. Slechts sporadisch stelt een opleiding aardrijkskunde en/of geschiedenis verplicht. Deze vakken hebben vooreerst waarde doordat ze een stuk algemene vorming tot stand brengen waarmee de leerling bij heel wat opleidingen zijn voordeel doet, maar hij kan er buiten. Het lijkt mij juist ze om deze reden eventueel "zacht" te noemen en als "zacht" ook te accepteren. Vanuit deze gezichtshoek moeten wij met ons vak bescheiden zijn.

We kunnen veilig aannemen dat leerlingen met aanleg en belangstelling voor exacte vakken deze inderdaad gaan volgen; al naar gelang een leerling zich zwakker voelt maakt hij zijn pakket "magerder" en haalt aanvulling tot zes bij aardrijkskunde, geschiedenis, economie of biologie. Leerlingen die een talenknobbel hebben completeren hun pakket meestal ook met een keuze uit deze vier vakken. Bij de leerlingen die tot een dergelijke categorie gerekend kunnen worden rollen er meestal twee talen uit (engels en Duits) met een keuze uit aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, economie en eventueel — met huiver — andere vakken.

Hoewel we ons vakmatig vooral geen illusies moeten maken staat toch wel vast dat een aantal leerlingen dat geschiedenis kiest er echt belangstelling voor heeft. Dit

blijkt uit het feit dat ieder jaar 5-10% van de leerlingen met geschiedenis in hun pakket (altijd zijn dit leerlingen die het koppelden naast Nederlands aan vier van de vakken frans, Duits, engels, aardrijkskunde, economie) serieus komen praten om erin verder te gaan, of via de Nieuwe Lerarenopleiding of via het Atheneum. Voor de meerderheid is het een vak zoals andere: allereerst — en terecht — is het diploma van belang.

In de loop van het vierde leerjaar V.W.O., derde leerjaar Havo en Mavo moet de leerling zich een beeld vormen van wat hem in de bovenbouw wacht. Als hij zijn dekaan naar het vak geschiedenis vraagt dan zal deze (we gaan er even van uit dat de lijn C.E.G.E.S. wordt doorgezet) o.a. moeten antwoorden dat in ieder geval het eindexamenjaar zal worden besteed aan de behandeling van twee onderwerpen waarvan hij de titels met een kan krijgen. Ik ben ervan overtuigd dat veel leerlingen bij het merendeel van de titels door de C.E.G.E.S. op p. 62 en 63 van haar eindrapport vernoemd reageren door onmiddellijk geschiedenis van hun keuze uit te sluiten. En stel dat een leerling derde klas Havo een broer of buurmeisje heeft in de vijfde die een heel jaar werd beziggehouden met, ja, doet U zelf een greep uit de lijst. Hoe zal dit zijn motivatie beïnvloeden?

Hoe gaan de ouders die immers bij de keuze worden betrokken geschiedenis beoordelen als het eindexamenjaar nauwelijks kans biedt moderne ontwikkelingen te behandelen geïntegreerd in de achtergronden waaruit ze zijn ontstaan, wat de meeste leerlingen zonder meer boeit? Wat blijft er van de algemene vorming over? Hopelijk hebt U er idee van welke leemten deze bij een Havo leerling nu al vertoont. Zou U zeggen dat naast de twee onderwerpen ook in het eindexamenjaar ruimte genoeg overblijft: het computertje zal de leerling straffen die te weinig aan zijn onderwerpen deed want er wordt opgeteld en gedeeld door twee.

Ik kan me voorstellen dat eerstejaars historici ermee gebaat zijn op het V.W.O. specialistische onderwerpen te hebben leren uitdiepen. Geldt dit ook voor al die leerlingen en ten koste waarvan? En dan: wat moet een jongen op Havo of Mavo die naar de Opleidingsschool voor Lager Politiepersoneel wil met onderwerpen als: "Nederlands geestesleven", "De vrouwenbeweging", "De beeldende kunst in Nederland", "Nieuwe wegen in de kunst in ons land na de Eerste en na de Tweede wereldoorlog" en een toekomstige verpleegster met "Het Nederlands Staatsbestel: Koning, kabinet, kamer", "Het Nederlands staatsbestel: de lagere overheden", "Het Nederlands staatsbestel: over de drie machten", "Oorzaken en gevolgen van de crisis van 1929". Accoord, boven de lijst staat: "Voorlopige titels van eventuele onderwerpen". Als het dan maar bij dit voorlopig stadium blijft.

Het Bestuur van de V.G.N. hoopt te bereiken dat het vak geschiedenis niet door het bevoegd gezag van een school tot de minimum-tabel zal worden teruggebracht.

De minimum-tabel is het totaal aantal lessen dat iedere leerling die eindexamen doet op een bepaald schooltype per vak gevolgd moet hebben. Er nu waarschijnlijk al geen school in Nederland die geschiedenis uren geeft boven de minimumtabel. Wat betreft de bovenbouw: het aantal leerlingen voor een bepaald vak moet wel erg klein zijn wil het bevoegd gezag besluiten dit vak niet meer aan te bieden. Hoe kleiner de school des te eerder dit kan gebeuren. Een C.S.E. houdt een dergelijk besluit niet tegen, kan in tegendeel zeker in de nu voorgestelde opzet de kan hierop aanmerkelijk vergroten. Of het aantal leerlingen in een bepaald vak in de bovenbouw daalt is immers – heel simpel – afhankelijk van de keuze van de leerlingen.

Een vak is hard wanneer de leerlingen het van betekenis vinden, er iets in zien, er wat aan hebben. Een vak dat gekozen wordt staat sterk, met centrale toetsing heeft dat niets te maken. Worden inhoud en opzet van een vak aanmerkelijk bepaald door het creëren van een

centrale toetsing, wanneer getoetst wordt om te toetsen en zoals nu daartoe elk jaar opnieuw weer allerlei nieuwe details als waren ze van belang gaan uitgespit worden (dit ten koste van veel waardevols dat moet verdwijnen) dan geef ik de leerling gelijk die zegt: dat hoeft voor mij niet, ik kies een ander vak.

Nog een enkele opmerking: H.T.S.-ers en H.E.A.O.-ers met duidelijk op deze opleidingen afgestemde pakketten ervaren het ontbreken van vakken als aardrijkskunde en geschiedenis in hun vooropleiding als een gemis. Deze scholen zelf klagen ook wel over schrale algemene vorming van hun leerlingen. Moet het aantal abiturienten dat zonder kennis van en inzicht in de historie het secundair onderwijs verlaat nog groter worden? Het is triest als straks een bepaalde generatie vrijwel integraal historisch besef mist.

Drs. E.B.C.M. Blessing
Leraar geschiedenis, dekaan afdeling H.A.V.O.

STICHTING DE VRIJE LEERGANGEN OPLEIDINGEN VOOR MIDDELBARE AKTEN AMSTERDAM

Gevraagd tegen 1 augustus 1979 voor de opleiding

GESCHIEDENIS-M.O.

Twee docenten voor de Oude Geschiedenis;

de voorkeur gaat uit naar één docent met belangstelling voor de geschiedenis van Egypte, Voor-Azië en Griekenland, en één met ervaring in het repeteren van studenten op universitair niveau; elk ca. 5 uur in een cyclus van twee weken.

Eén docent voor de Nieuwe Geschiedenis;

met belangstelling voor de algemene geschiedenis; voor ca. 5 uur in een cyclus van twee weken.

Van de te benoemen docenten wordt verwacht dat zij instemmen met de grondslag en doelstelling van de Stichting De Vrije Leergangen.

Inlichtingen zijn te verkrijgen bij de studieleider,
Prof. dr. A.Th. van Deursen, tel.: 020 - 414209 (privé) of 020 - 5483033.

Sollicitaties met levensbeschrijving en opgave van referenties te richten aan Dr. O. Kooi, Marquette 8, 1081 AG Amsterdam.

Boekbesprekingen

M.A. Wes, H.S. Versnel, E.Ch.L. van der Vliet, *De Wereld van de Oudheid*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1978. 349 p. Pr. f 40,—.

Op een boek van deze omvang en reikwijdte hebben we lang gewacht. Vele jaren lang hadden we voor een handboek bij de studie van de oude geschiedenis aan universiteiten en lerarenopleidingen de keuze tussen twee mogelijkheden: Enerzijds een buitenlands (in de regel Engelstalig) handboek van meer dan vijfhonderd bladzijden, anderzijds een beknopt, voor gebruik in het VWO bestemd, Nederlands leerboek. Het eerste alternatief heeft als duidelijk bezwaar dat zulke boeken in het huidige curriculum feitelijk onleerbaar zijn; men moet dan maar hopen dat de student, al dan niet na uitvoerige coaching, door de bomen het bos leert zien, en in het bijzonder ook belangrijke en op tentamens vaak gevraagde informatie uit listig opgestelde tussenzinnetjes weet te distilleren. Het tweede alternatief is al even onaantrekkelijk: Boeken van dit soort zijn oorspronkelijk geschreven voor een vroegere generatie van gymnasiasten en bieden de huidige VWO-leerling eigenlijk te veel; voor de student zijn ze wel leerbaar, maar hij vindt er te weinig informatie in en heeft dus een flinke hoeveelheid collegedictaten en/of stencils nodig.

De vraag is nu: Beantwoordt deze poging van Prof. Wes c.s. om de kennelijke lacune te vullen aan de verwachtingen? Laat ik op mijn conclusie maar vast vooruit lopen en als mijn antwoord een genuanceerd ja geven. Ik zal trachten zowel mijn 'ja' als mijn nuances in het volgende waar te maken.

Allereerst, het is qua omvang en qua overzichtelijkheid een leerbaar boek. Een uitzondering vormen eigenlijk alleen de paragrafen over de maatschappij in het Romeinse keizerrijk, die ietwat wijldopig zijn uitgedijd. De overzichtelijkheid wordt bevorderd door de knappe lay-out. Het is merkwaardig, te zien hoe een boek dat geen illustratie, geen kaartje, geen stamboom, haast geen enkele tabel — afgezien van de decimaal geklassificeerde inhoudsoverzichten tussendoor — of statistiek bevat, desondanks geen 'letterwoestijn' is geworden; dit mag mede als een compliment aan de uitgever gelden. Dat neemt niet weg dat wat verlichting door enige tabellen, grafieken, kaartjes en echt functionele illustraties welkom zou zijn geweest: maar ik begrijp dat het boek binnen een bepaald budget moest worden gehouden.

Verder is het boek zeer up-to-date. Men kon dit van deze schrijvers verwachten, maar het is niettemin op een zo veelomvattend terrein opvallend. Men ziet het aan details: Zo is bijv. een bekend stokpaardje als de munthervorming van Solon op grond van recente onderzoeken uit het beeld verdwenen. Ook de gehele opzet, zoals de in het voorwoord verantwoorde ombuiging naar de structurele sociale geschiedenis is zeer modern. Het is merkwaardig, te constateren dat een handboek als dit toch ook weer op een paar punten verouderd is op het moment van verschijnen: Dat thans twee grote erupties van Thera worden aangenomen, en dat er nu ook Lineair B op Kreta buiten Knossos gevonden is, is waarschijnlijk pas tijdens de druk van dit boek bekend geworden (ik dank deze gegevens aan Drs. P.G. van Soesbergen).

Verrassend is, in een werk van drie schrijvers, de eenheid van stijl. Deze is doorgaans helder, met slechts af en toe een neiging tot vakjargon en tot wat onnodig moeilijk taalgebruik. Een mooi voorbeeld p. 123: 'inwijding in haar mysteriën (t.w. die van Demeter) ... had niet de Dionysische connotatie van een antisociaal manifest'. Ietwat irriterend is het herhaald gebruik van 'een zekere' bij figuren die toch van historische betekenis zijn) p. 238 Verres, p. 244 Lepidus, aanvaardbaar p. 254 Tiberius Sr., maar dan p. 272 N.B. Galba).

Bovengenoemde ombuiging naar de structurele sociale geschiedenis met de daaruit voortvloeiende consequentie voor de plaatsruimte heeft de schrijvers, naar in het voorwoord verantwoord wordt, geleid tot het brengen van een ontzaglijk offer, de vergaande beknotting van de cultuurgeschiedenis. Het enige culturele aspect dat volledig uitgewerkt wordt (in de gedeelten van Dr. Versnel) is de godsdiensthistorie. Het voorwoord bevat hiervoor het argument dat de godsdienst de brede volksmassas het meest beroerde. Dan vraagt men wel: waren beschilde vazen soms élitevoorwerpen? Ging niet iedereen naar het theater (ik kom daarop terug)? Het gevolg is in elk geval dat een student, om een wat volledig beeld van de oudheid te krijgen, naast dit boek een cultuurgeschiedenisboek, een platenatlas en een historische atlas

moet gebruiken. Goed, de schrijvers hebben dit aanvaard; ze hebben binnen een financieel en ruimtelijk budget gewerkt, ze hebben hun prioriteiten gesteld. Maar de consequenties zijn enorm. Een voorbeeld: Het meest totaal afwezig is de kunstgeschiedenis. Daardoor ook geen woord over de geometrische vaasschilderkunst. Dat ontnemt de mogelijkheid om iets over de positie van Athene in de zgn. Donkere Eeuwen te zeggen (pp. 54, 57, 67). Ook over (Proto-)Korinthisch en Attisch zwartfigurig geen woord bij de kolonisatie; en dan komen op p. 71 de 'Attische keramische produkten' ineens uit de lucht vallen.

Van de wijsbegeerte is vrijwel uitsluitend de staatsfilosofie vertegenwoordigd, afgezien van de heldere behandeling van de Hellenistische filosofische scholen door Dr. Van der Vliet: in het algemeen komen bij deze auteur de culturele aspecten wat beter uit de verf. Deze voorkeursbehandeling van de politieke filosofie past natuurlijk geheel in het prioriteitenschema; maar men vraagt zich dan wel af waarom de rest zo grillig eclectisch behandeld is. Een voorbeeld: Op p. 64 wordt de natuurfilosofie even aangeduid, en dan valt één naam: Anaximander; akkoord: hij past daar wel in het betoog (over een soort evolutietheorie), maar een beginnend student zou wel eens een andere en grotere naam uit het voorsocratische denken willen horen; welnu, op p. 122 duikt in een totaal andere context (bij Dr. Versnel) Pythagoras op en, van een latere generatie natuurfilosofen, op p. 125 Anaxagoras. Hoe moet onze student dat op een rijtje zetten? Dan maar weer een ander boek er naast.

Even grillig eclectisch is de behandeling van de literatuur. Ook hier maar één voorbeeld: Prof. Wes kon natuurlijk niet om het drama heen, en dan selecteert hij de klassieke tragedie (pp. 94-95); de komedie duikt dan ineens weer terloops op in een andere context (bij de bespreking van Socrates) op p. 100, en op p. 125 (bij Dr. Versnel). Van de Nieuwe Komedie horen we bij Dr. Van der Vliet, ondanks zijn tussentitel (p. 156): 'Wetenschap en Literatuur', niets; en dat is toch juist zo'n mooie bron voor de door de schrijvers bevoorrechte sociale geschiedenis.

Dit laatste brengt mij vanzelf op een andere lacune, die niet in het voorwoord verantwoord wordt. Literatuur betekent voor de oudhistoricus vooral ook: geschiedbron. Men zou kunnen verwachten dat een boek, voor studenten (en leraren) bestemd, enigszins wegwijst maakt in het gebruik van bronnen, en enig licht werpt op hun belang, hun eenzijdigheid, hun beperking, hun aardheid, hun bevooroordeeldheid. Wederom een enkele greep. Bij de Perzische Oorlogen (pp. 76-80) valt niet éénmaal de naam Herodotus; wel weer op p. 124 (Versnel); bij de Peloponnesische oorlog (pp. 87-91) niet éénmaal de naam Thucydides, ook niet op p. 94 bij de morele ontredde, waar hij zo goed te pas zou komen, maar wel weer op p. 125; en daar komt dan even later de affaire Melos ter sprake, die men op p. 88-89 node mist. Xenophon, wiens Tienduizend op p. 101 ook al weggelecteerd zijn, duikt op p. 128 als een geïsoleerde figuur ineens op. Ook over inscripties en papyri hoort men niets. Uit p. 79 blijkt dat de authenticiteit van de zgn. Troezen-inscriptie wordt geaccepteerd; maar noch hier noch op p. 81 of 120 (bij de bespreking van de bongenoten-tributen) wordt iets over het epigrafisch materiaal gezegd; evenmin horen we, om ook eens een Romeins voorbeeld te noemen, op p. 248-251 iets over Augustus' eigen visie op zijn politiek. Daarmee komen we op een volgende lacune van algemene aard. Men krijgt door het hele boek heen de indruk dat het allemaal zo erg vanzelfsprekend en eenvoudig verklaarbaar is. Juist de beoogde gebruikers zouden eens, al was het maar bij wijze van voorbeeld, doordrongen moeten worden van de vele, vaak moeilijke en nauwelijks of niet op te lossen problemen. Een voorbeeld: Op p. 70 wordt de groepering van 'de hoogten' als de achterban van Pisistratus vermeld. De schrijver volgt dus Aristoteles, hier zou echter Herodotus' alternatieve versie van een groepering van 'over de hoogten heen' besproken kunnen worden, wat een heel ander beeld op Pisistratus' loopbaan kan werpen.

Misschien willen de schrijvers bij een volgende druk aan deze laatste aspecten iets doen; veel ruimte hoeft dat niet te kosten. Is aan het eerder signaleerde verschijnsel van *disiecta membra* ook iets te doen zonder totale omwerking? Niet veel, vrees ik; maar er zou wel wat gedaan kunnen worden door enige samenvatting in het (toch al zeer nuttige) zakenregister onder trefwoorden als 'drama', 'historiografie' e.d.; eventueel ook door uitbrei-

ding met een namenregister: daardoor zouden bijv. ook de nu hopeeloos verspreide Attische Redenaars enigszins gecoördineerd kunnen worden.

Tot zover enige opmerkingen van algemene aard, waarbij ik mij in mijn voorbeelden voornamelijk tot Griekenland beperkt heb. Wat details betreft vallen enige merkwaardige lacunes op, die zonder ruimte te verslinden opgevuld zouden kunnen worden. Op p. 65 ontbreekt Lycurgus; op p. 80 de Carthaagse agressie tegen het Griekse Westen (Himera); op p. 84 de stichting van Thurii (vgl. p. 193); voor andere panhelleense strevingen moet men weer naar p. 124 springen; p. 89 (Melos) zie boven; op p. 243 mist men de Juliaanse kalender, op p. 275 de alimenta (en dat is toch echt wel sociale geschiedenis). Dan een aantal verspreide op- en aanmerkingen: P. 23: de Egyptische goden in diergestalte, waarbij staat: (totemisme?); ik zou liever zeggen: (geen totemisme echter). P. 36 onderaan: hier is het zetsel ontregeld. P. 50: 'de Myceense paleizen, afgezien van hun regelmatigere grondplan': beter: 'naast een regelmatigere grondplan'. P. 69: als men moeite wil doen om uit te leggen (p. 56) dat oikoi het meervoud van oikos is, en (p. 268) pontifices van pontifex, dan kan toch ook uitgelegd worden dat het enkelvoud archonten archon (of als op p. 77 archoon) is en niet archont. P. 79: 'slechts een minderheid' in 481 tegen Perzië: ja, maar qua aantal burgers toch wel een meerderheid. P. 80, 99: waarom de curieuze Engelse spelling Plataea? Pp. 83-84: de vrede van 446, de tweefrontenoorlog; op p. 82 is niet verteld dat er oorlog was uitgebroken, alleen gesproken van een 'agressieve lijn' en 'acties'. P. 87: waarom niet de bekende drie aanleidingen tot de Peloponnesische oorlog op een rijtje gezet? P. 107: in Syracuse was al vijftig jaar vóór 413 een democratie geweest. P. 118: de Olympus kan men beter in Thessalië localiseren. P. 137: Pyrrhus, koning van Epirus: een bekende onnauwkeurigheid; beter: koning uit Epirus; hij was Molossisch koning en bondspresident van Epirus. P. 138: waarom de hoofdsteden van de Hellenistische rijken pas op p. 141? P. 172: TERRAMARE: lees: terramare (enkelvoud terramar(n)a). P. 174 Septimontium: kan ook uit saepti montes, 'omheinde heuvels', verklaard worden. P. 180: stonden de 18 ruitercenturiën eigenlijk niet los van en boven de eerste klasse? P. 181 onderaan: 'de hervormingen van Servius Tullius': in verband met het op p. 180 gestelde zou 'de aan S.T. toegeschreven hervormingen' een betere formulering zijn. P. 183: de identificatie van het concilium plebis met de comitia tributa (in de overlevering zijn ze inderdaad bijna niet te scheiden) wordt in het register op p. 336 tegengesproken. P. 207 Tunis: lees: Tunesië. P. 225: hier blijkt niet dat de dood van Gaius Gracchus en zijn aanhangers veel meer dan de ondergang van de oudere broer het gevolg was van systematische vervolging krachtens een Senatus Consultum Ultimum. P. 247: voor de onuitgevoerde plannen van Caesar voor een Parthenexpeditie wordt verwezen naar 2,4; maar daar staat er niets over. P. 248: Egypte wordt hier, evenals p. 249 en 283 een provincie genoemd, wat het juridisch niet was. P. 250 onderaan: als men Augustus' officiële benaming volledig wil opnemen, waarom dan niet correct Imperator Caesar Divi Filius Augustus? P. 270: al in 246 v.C. was de zuster van P. Claudius Pulcher veroordeeld wegens schending van de 'maiestas' van het Romeinse volk. P. 272: Burrus stierf een natuurlijke dood (als men erg achterdochtig is kan men desnoods nog suggereren dat hij vergiftigd is). P. 279: zeer terecht wordt vermeld dat de senaat wel degelijk kritisch was bij het toekennen van een apotheosis; maar door in deze context te spreken van Claudius' slechte reputatie wordt het feit verduisterd dat juist hij de eerste na Augustus was die zo'n apotheose kreeg. Tenslotte de drukfout van het jaar: p. 184: (de) 'opgekommen plebejische families'.

Was de Wereld van de Oudheid er een van tempels en theaters, van dichters en denkers, of een van hutten en huurkazernes, van boeren en burgers? Van beide natuurlijk (en nog veel meer). In het verleden heeft het accent ongetwijfeld te veel op het eerste gelegen. Nu zwaait de slinger de andere kant op. Dat is toe te juichen, maar het gaat niet probleemloos. Vandaar mijn 'geuaneerd ja'. Ik ben mij bewust dat de door mij voorgestelde amendementen veelal lijken op die van een volksvertegenwoordiger die de regering tot soberheid heeft gemaand, en dan bij afzonderlijke beleidspunten keer op keer om extra kredieten roept. Niettemin hoop ik dat de schrijvers sommige van mijn kritiekpunten, indien zij die willen aanvaarden, bij een volgende druk kunnen gebruiken. Dan wens ik dit boek nog een lang leven toe.

J.H. Croon

P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*. Universitaire Pers Leiden, 1977, 251 blz., f. 46,80.

Dit boek, dat als deel XXI van de Historische Reeks van de Rijksuniversiteit te Leiden verscheen, is niet het eerste werk over de negentiende-eeuwse emigratie naar Amerika. Eerder wijdde o.a. professor H.J. Prakke in zijn *Drenthe in Michigan* (Assen, 1948) aandacht aan deze volksverhuizing. Maar het boek van Stokvis verschilt van zijn voorgangers door een veelzijdige benadering van het onderwerp, waarbij een gelukkige beperking in de tijd is gekozen in de vorm van een topperiode uit deze landverhuizing: 1846-1847. De schrijver maakt gebruik van een combinatie van historische, sociale en economische wetenschappen. Achtereenvolgens worden de oorzaken van de landverhuizing en de motieven van de landverhuizers onderzocht, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen demografische, economische, sociale en kerkelijke aspecten. Daarna gaat de schrijver in op versnellende of remmende voorwaarden als de meningsvorming, de organisatie, de overheidsbemoeienis en het transport.

De gekozen jaren blijken het begin van een massa-emigratie te zijn geweest, die door een aantal factoren is veroorzaakt, maar waarbij de economische nood van de middengroepen in de Nederlandse samenleving rond 1846-1847 toch wel de voornaamste rol heeft gespeeld. '...In de mangel tussen rijk en arm dreigde de burgerstand en werkliedenklasse bestaansgrond, arbeidsethos, status, zelfrespect en geestelijk heil te verliezen' (p.104), zo vatten de afgescheiden voorgangers Brummelkamp en Van Raalte de oorzaken van de uittocht treffend samen. Een belangrijk motief was het verlangen naar sociale stijging en de angst voor sociale daling van vooral de zogenaamde mingevoeden, mensen met een heel klein vermogen (tot f 2000) die door de hoge voedselprijzen dreigden te verpauperen en van wie de werkgelegenheid werd bedreigd.

Meer dan 7000 landverhuizers waagden in de jaren 1846-1847 de sprong naar de overkant van de oceaan. Zeeland, Gelderland, Overijssel en Drenthe leverden de hoogste percentages emigranten, Limburg het laagste. Het platteland was de grootste leverancier. Er vertrokken meer mannen dan vrouwen; de verhouding was ongeveer 3:2. Gezinsemigratie domineerde. Anders dan wel is gedacht, vormden de afgescheidenen steeds een minderheid onder de landverhuizers. Een verdeling naar godsdienstige gezindte in de periode tot 1847 laat zien dat 51% behoorde tot de Nederlandse Hervormde kerk, terwijl in 1847 het aandeel van de afgescheidenen steeg tot 35%. De afgescheidenen waren daarmee wel sterk oververtegenwoordigd. In 1847 vormden zij niet meer dan 1,4% van de totale Nederlandse bevolking. Die sterke oververtegenwoordiging zal het misverstand in de wereld hebben geholpen dat de landverhuizing in deze tijd louter een aangelegenheid van de afgescheidenen is geweest.

De studie van Stokvis maakt een degelijke indruk en steunt op bronnen van verschillende aard. Talrijke citaten uit brieven van tijdgenoten verlevendigen het beeld van de landverhuizing. Soms blijken die bronnen lijnrecht tegen bekende sjablonen in te gaan. Bijvoorbeeld als we horen dat Amerikanen onze landslieden 'disgusting filthy' vinden, barbaarser dan de indianen (p. 130). De brieven uit Amerika geven overwegend een stereotiep beeld van het beloofde land van melk en honing. De officiële berichtgeving van de overheid en de pers in Nederland was minder lovend. Het vaderlandse 'establishment' keurde de emigratie om verschillende redenen af en verklaarde de landverhuizing veelal als een uiting van dweepzucht van de afgescheidenen. De meeste welgestelden waren anti-amerikaans, zelfs liberalen die het beginsel van de volkssouvereiniteit onderschreven, vonden het 'allemanskiesrecht' in de Verenigde Staten maar bedenkelijk. Een typische vertegenwoordiger van de betere burgerij als A.N. Wormser kon het in Amerika inderdaad niet vinden. Hij schreef de ene negatieve brief na de andere naar Nederland.

Hoewel het boek van Stokvis een duidelijke opbouw vertoont, komen toch een aantal overlappingen en herhalingen voor. Zo wordt enkele malen meegedeeld dat men in Nederland de landverhuizing naar Amerika eigenlijk als een aangelegenheid van buitenlanders beschouwde en worden ook bepaalde identificaties nodeloos herhaald. Op drie verschillende plaatsen geeft de schrijver bijvoorbeeld bij de Zeeuwse voorganger Cornelis van der Meulen de toelichting dat deze predikant een leerling van Scholte was. In een ander geval mist men daarentegen een korte persoonsaanduiding. Niet iedereen zal een C.P.E. Robidé van der

Aa (p.148) onmiddellijk thuis kunnen brengen. Een verklarende opmerking als 'de Gelderse schoolopziener Robidé van der Aa' zou hier op zijn plaats zijn geweest.

De afgescheidenen mogen dan geen meerderheid onder de landverhuizers hebben gevormd, terecht heeft de schrijver aan hun activiteiten die ongetwijfeld andere orthodox-protestanten tot emigratie hebben gebracht, ruim aandacht besteed. Of hij daarbij wel altijd hun intenties helemaal recht heeft gedaan, kan in twijfel worden getrokken. Een beetje moeite heb ik met de wijze waarop hij bepaalde gedachten van de afgescheidenen min of meer isoleert als toch wel wat wonderlijke ideeën van enkele zonderlingen. 'Sommige afgescheidenen', schrijft hij, 'waren we heel vertrouwd met Gods wegen. Niet alleen in de Schrift lezen zij Gods wil, maar ook in de gebeurtenissen'. Welnu, dat waren allerminst uitzonderlijke gedachten van 'sommige afgescheidenen'. Integendeel, de afgescheidenen schaarden zich met deze opvattingen in de enige eeuwen oude calvinistische traditie in Nederland. Een traditie waarin de erkenning van Gods hand in de geschiedenis een essentieel element vormde.

Een derde kritische noot zou ik willen plaatsen bij de opmerking op p.113 dat omstreeks 1845 kranten al tot de onontbeerlijke attributen van het geluk van de Nederlander hoorden. Houdt deze conclusie wel voldoende rekening met het feit dat het dagbladzegel eerst enkele jaren later zou worden afgeschaft? Het was immers deze belasting die de popularisatie van de krant in de weg stond en bovendien was zij nog in 1843 verhoogd.

Een boek zonder drukfouten zal wel niet te maken zijn en er zou geen reden zijn er op in te gaan, ware het niet dat op één plaats in dit boek door zo'n fout onzin is komen te staan. Sprekend over de bezwaren van de consuls te Philadelphia en New York met betrekking tot de aankomst van onbemiddelde landgenoten schrijft Stokvis: 'De zaakgelastigde te Washington deed de suggestie een emigratieverbod voor goeiden af te kondigen'. De kopij van de schrijver zal in plaats van goeiden natuurlijk mingegeiden hebben vermeld.

G. Groenhuis.

Sam Wagenaar, *De Joden van Rome*. Van Holkema en Warendorff, Bussum 1978, prijs f. 39,50.

Sam Wagenaar, Amsterdammer van geboorte, nu inwoner van Rome als fotograaf en journalist bekend o.a. door boeken over Israël en de landen rondom de Roze Zee, publiceerde in 1972 een Italiaans boek over de titel 'Il Ghetto sul Tevere'.

In 1978 verscheen de bijgewerkte Nederlandse vertaling met een sympathiek voorwoord van monseigneur Ramselaar.

De eerste gegevens over joden in Rome dateren van 161 v.C. Vanaf de tweede helft van de eerste eeuw n.C. woonde er al een uitgebreide joodse kolonie, zoals blijkt uit een zestal joodse catacomben — begraafplaatsen — die in de stad zijn gevonden.

Het centrum van de joodse gemeenschap bevond zich sinds die tijd bij de 'Brug met de Vier Hoofden' over de Tiber. In 1555 onder Gregorius I werden alle joden gedwongen te wonen in het met poorten af te sluiten getto in Trastevere. Pas in 1870 werden de gettobepalingen voorgoed opgeheven.

De geschiedenis van de Romeinse joden speelt zich voortdurend af onder het wakend oog van het Vaticaan en 263 pausen, die tot 1870 behalve kerkelijk ook wereldlijk heersers waren van Rome.

Ook hier weer is de joodse geschiedenis er één van opeenvolgende vernederingen en vervolgingen. Ook al waren die niet altijd zo hevig als bijv. in Spanje en kende de joodse gemeenschap perioden van betrekkelijke rust, het waren en bleven tweederangs burgers. Een apart aspect waarmee deze 'joden van de paus' te maken hadden was de overmatige bekeringsijver van rooms-katholieke zijde die zich vaak richtte op kinderen die zonder dat de ouders ervan op de hoogte waren werden meegevoerd naar het gehate 'Tehuis voor Catechumenen' waar zij werden gedoopt en daarmee voorgoed onttrokken aan de joodse traditie.

Wagenaar verzamelde een grote hoeveelheid materiaal over de geschiedenis van de joden van Rome en het Romeinse getto. Hij vertelt boeiende verhalen over personen die daarin een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar vooral in het eerste gedeelte van het boek raakt men wel eens de weg kwijt in de grote hoeveelheid namen en feiten, die vrijwel nergens in een wat breder historisch of maatschappelijk kader worden geplaatst. De verhalen werken zo vooral als illustratie bij het steeds weer terugkerende thema:

de confrontatie met Paus en kerk. Weinig horen we over hetgeen zich binnen de joodse gemeenschap afspeelt op het gebied van joodse traditie en wetenschap, zoals het ontstaan van de 'Romeinse ritus' die nog steeds in de synagogale traditie een eigen plaats inneemt naast de in Nederland bekende asjkenazische, 'hoogduitse', en sefardische, 'portugese' tradities.

In het tweede gedeelte van het boek over meer recente geschiedenis, Mussolini — de Duitse bezetting en de gevolgen daarvan, toont Wagenaar zich de journalist die al het mogelijke doet zijn gegevens bij personen en instellingen te toetsen. Zo tekent hij levendig het werk van de hulpverleningsorganisatie van de Kapucijner pater Mario Benedetto die zich ervoor inzette zoveel mogelijk joden te redden uit de handen van de Duitsers en van vele zijden steun ondervond voor zijn vindingrijke acties.

2091 Romeinse Joden werden door de Duitsers omgebracht, ca. 11.000 waren er aan het einde van de oorlog overgebleven. Zij werden gered door de hulp van families en katholieke instellingen en tehuizen die hen onderdak boden en waar ze zich konden verbergen. Groot is Wagenaars kritiek op het Vaticaan, dat geen enkele poging ondernam of ondersteunde om het lot van de joden te verzachten. Het verweer van Vaticaanse zijde als reactie op de Italiaanse uitgave van 1972 en het antwoord hierop van de schrijver die zijn mening nogmaals onderstreept, zijn aan de Nederlandse bewerking toegevoegd.

In de tekst van het tweede gedeelte van het boek is meer aandacht besteed aan bronnen en documentatie dan in het eerste. Wel is er een uitgebreide literatuuropgave over de hele periode waarin ook een aantal Nederlandse uitgaven worden genoemd.

Hanna Blok.

De Lage Landen van prehistorie tot 1500, onder redactie van I. Schöffer, H. van der Wee en J.A. Bornewasser; *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, door E.H. Kossmann, Agon Elsevier, Amsterdam-Brussel 1978 (het deel van Kossmann verscheen al in 1976), prijs f 45,— per deel.

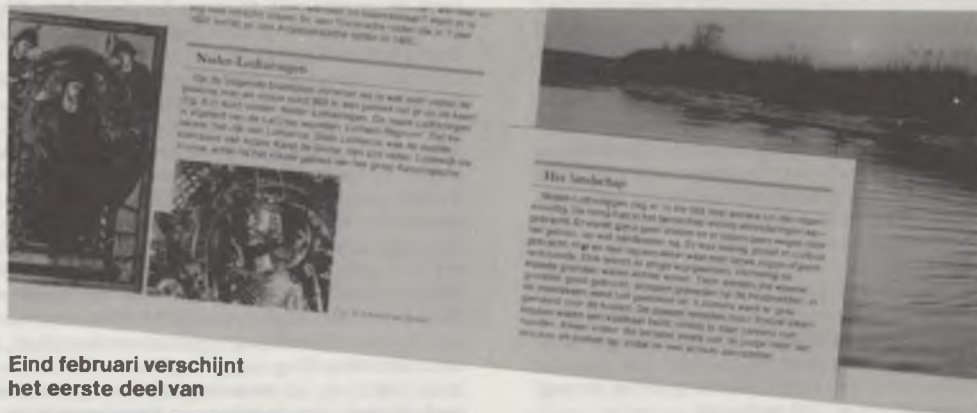
Deze boeken zijn een sobere editie van de in 1977 verschenen driedelige *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*. De Winkler Prins serie is door dr. C.A. van Kalveen in *Kleio*, 17 (1978) blz. 536-539 uitvoerig en lovend besproken. Een nieuwe recensie heeft dan ook weinig zin. De opmerkingen blijven dus beperkt tot enkele verschillen in de uitgaven. Plaatwerk ontbreekt in alle drie delen. Wel treft de lezer in de eerste twee delen tabellen, grafieken, geslachtslijsten en chronologische schema's aan. In alle drie delen zijn voortreffelijke beredeneerde bibliografieën en registers opgenomen.

Het derde, eerder verschenen, deel van Kossmann heeft als typografisch voorbeeld voor de eerste twee delen gediend, zodat de serie optisch als een eenheid oogt. Het derde deel wijkt wel van de Winkler Prins editie af. In het Winkler Prins deel is de lijn tot 1970 doorgetrokken. De tekst is echter bewerkt door W. Krul en gemakkelijker leesbaar gemaakt. De hiervoor liggende editie is, zonder de werkzaamheden van de heer Krul te kort te willen doen, wetenschappelijker van inhoud. Het is in vergelijking tot de eerste twee delen ook minder sociaal-economisch van inhoud. Een zeer goede bespreking van Kossmann's boek is: J.A. Bornewasser, 'Een wel gefundeerde, knappe en koele synthese', in: *BMGN*, 92 (1977) afl. 3, 451-461.

Over het kader 'de lage landen' wordt in het ten geleide bij de eerste twee delen opgemerkt dat de Nederlanden veel van Europa hebben overgenomen, maar ook geschonken. Een exemplarische behandeling van bepaalde verschijnselen in deze regio kan verhelderend werken. Vaak wordt dit kader verruimd door er ook de Franssprekende gewesten in België en zelfs Noord-Frankrijk bij te betrekken. In Kossmann's boek heeft, afgezien van de periode van het Verenigd Koninkrijk, de titel vooral zin vanuit het oogpunt van de comparatieve geschiedschrijving de ontwikkeling van twee kleine Europese staten.

Deze uitgave is bij uitstek geschikt voor docenten die voor een redelijk bedrag een modern handboek voor de vaderlandse geschiedenis willen hebben. Voor de schoolbibliotheek is de uitgave bruikbaar voor leerlingen uit de bovenbouw van het VWO en deze zullen aan Kossmann's werk een, vrees ik, soms te zware kluit hebben.

v.H.

Eind februari verschijnt
het eerste deel van

KLIK OP DE TIJD

een nieuwe geschiedenismethode voor de
onderbouw van het algemeen voortgezet
onderwijs

Auteursteam:

E.W. Heidt, drs. C.P.W.F. Herzberg,
A.J. Kaarsemaker, drs H. Ulrich (voorzitter),
A.L. Verhoog en G. Vermeulen.

Uitgangspunten:

Stofkeuze en werkwijze zijn gericht op een zinnige zelfwerkzaamheid die ertoe moet leiden, dat de leerling zijn eigen plaats en zijn eigen verantwoordelijkheden ontdekt in een historisch bepaalde situatie.

Bij de stofkeuze is grote aandacht besteed aan maatschappelijke relaties en verhoudingen; in vergelijking met het meer traditionele schoolboek betekent dat een flinke accentverschuiving – maar ook niet meer dan dat – van ontwikkelingen door de tijd heen naar een meer maatschappij-gerichte aanpak.

Er is gestreefd naar differentiatie, hetgeen bereikt wordt door opname in het werkboek van vragen en opdrachten met een wisselende moeilijkheidsgraad.

Per leerjaar bestaat de methode uit:

- Een informatieboek voor de leerling, geïllustreerd in vier kleuren met functionele illustraties, die de tekst verduidelijken, aanvullen en verrijken.
- Een werkboek voor de leerling in een losbladige uitvoering. Daardoor is het voor de leerling mogelijk blaadjes tussen te voegen en van zijn werkboek een compleet "werkpakket" te maken.
- Een handleiding voor de docent met daarin opgenomen:
 - * een algemene toelichting over en verantwoording van de methode;
 - * een specifieke toelichting per les met aanvullende informatie, tips enz.

Een uitgebreid informatiepakket van **Kijk op de tijd** kunt u aanvragen bij

MALMBERG

Postbus 233, 5201 AE Den Bosch,
Tel.: 073-215565

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

W 120

Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VB Utrecht, tel. 030-514052.

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A 3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

MEVR. D.H. VERHAGEN, *didaktiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.

M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.

P.L. HENDRIKS, *mavo-lbo-commissie*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.

J. ENGBERS, *pedakcommissie*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.

K. VAN DIJK, *programmacommissie bijscholing*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag**. Bij dit adres kan men ook terecht voor informatie over contributiebetaling en voor het aanvragen van een abonnement op *Kleio* (voor actieve leraren/leraresen alleen mogelijk met goedvinden van het bestuur van de V.G.N.) of van losse nummers van *Kleio*.

Nieuwe leden worden verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoonnummer en adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

Contributies

Contributies en andere betalingen het liefst zo spoedig mogelijk na ontvangst van de acceptgirokaart storten op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Contributies vanaf 1 januari 1979:

<i>Gewone leden</i>	a. docenten havo, vwo en hbo	f 90,-
	b. docenten mavo	f 60,-
	c. echtparen	f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben maar geen les geven op scholen voor mavo, havo, vwo en hbo) f 55,-

Aspirantleden (maximum 4 jaar) f 50,-

Abonnement op Kleio voor niet-leden per kalenderjaar f 60,-

Didaktiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitster*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.

DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831.

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976.

DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516.

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753.

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Schaepmanlaan 9, 9722 NP Groningen, tel. 050-257888.

Onderwijs-Adviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.

DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, 2012 JK Haarlem, tel. 023-324379.

DRS. H. TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

MAVO-LBO-Commissie

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.

P.L. HENDRIKS, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.

G.J. VAN DER TWEEL, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018.

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443.

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879.

Commissie Pedagogische Akademies (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117.

DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodendaan Gr., tel. 05904-1556.

J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098.

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondecoeterstraat 28 III, Amsterdam, tel. 020-733679.

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681.

MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Merodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143.

A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003.

K. VAN DIJK, *coördinator*, *2e secretaris*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

DRS. J. BOUWSMA, *coördinator*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *coördinator*, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

DRS. J. BAALBERGEN, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. P.A.M. GEURTS, Vermeerstraat 7, 6521 LT Nijmegen, tel. 080-222988.

P.H.F. GIELES, Wagnerlaan 3, 5216 GD 's-Hertogenbosch, tel. 073-143677.

J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.

J.G. RAVEN, Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras, tel. 02267-2878.

H.E. DE WOLFF, Het Zicht 109, 2543 AL 's-Gravenhage, tel. 070-666506.

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96b, 5712 EW Someren-Heide, tel. 04937-3230.

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006.

J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.

G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552.

DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042.

Afdelingssecretariaten

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96, 4891 CK Rijsbergen.
<i>Eindhoven:</i>	Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, 4331 EN Middelburg.
<i>Groningen:</i>	Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen.
<i>Den Haag:</i>	L.v.Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag.
<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep.
<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd 69, 6336 VR Hulsberg.
<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor.
<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462, 8918 BP Leeuwarden.
<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht.
<i>Rotterdam:</i>	v.d. Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam.
<i>Utrecht:</i>	van Bijkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht.
<i>Venlo:</i>	Paterstraat 29, 5801 AT Venray.
<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld.
<i>Zwolle:</i>	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk.

Nieuw!

Op zoek naar het verleden

een nieuwe methode voor mavo/havo/vwo

Onlangs verscheen het brugklasmateriaal.

Kenmerken

- geschreven in de taal van de leerling
- zelfwerkzaamheid
- leerdoelomlijnde leerstof
- differentiatiemogelijkheden

Thema's voor de tweede klas

De Franken — Karel de Grote — De Vikingen — Het ontstaan van een stad — De Grote Verandering 1650-1850 — Techniek van 1850 tot nu — De situatie van de arbeiders — Sociale verhoudingen in de vorige eeuw.

Opzet leerlingenmateriaal per thema

leerdoelen — korte teksten afgewisseld met verwerking

Opzet docentenmateriaal per thema

antwoordbladen — tussentoetsen — eindtoets

Deel 2 verschijnt dit najaar

Op zoek naar het verleden

Drs. M.C.J. Heijligers en S.A.J.J. Aarts

Verantwoording

ISBN 90 01 37658 4 (gratis)

Deel 1

ISBN 90 01 37659 2 216 pag. f 24,00

Docentenmateriaal 1

ISBN 90 01 37663 0 112 pag. f 19,50

Deel 2

ISBN 90 01 37664 9 ca. 224 pag. ca. f 24,00

Docentenmateriaal 2

ISBN 90 01 37665 7 ca. 112 pag. ca. f 19,50

Wolters-Noordhoff